

Vedanta Siddhanta Muktavali Prarambha
वेदांत सिद्धांत मुक्तावली प्रारंभः

अद्वैत वेदांत

982

206 p

मि. ५

श्रीगणेशायनमः॥ अदृष्टद्वयमानंदमात्मानं ज्योतिरद्यथा विनिश्चित्य क्रतेः साक्षाद्युक्तिस्तुतिधीय
तो तत्रादौ पंगलंतत्रावुत्तराण ॥ १ ॥ सर्वव्यवस्थानिधेयप्रयोजने साक्षात्प्राप्त्यर्थं कर्तव्यं प्रतिजानीतो अदृष्ट
दिना आत्मानं मुक्तविशेषाणावच्छेदपविशिष्टं श्रुति तो परो जी कृत्य तत्रोक्त विशेषाणावच्छेदपविशिष्टे आ
त्मनि युक्तिः श्रुत्युक्त्या ह कर्मार्थं निधीयत इत्युक्तं ॥ न चोत्तमाक्षाकारे श्रुत्यपेक्षैव नास्ति देहादेरेव
यात्र स्पष्टलौकिकप्रत्यक्षादि सिद्धादिति चेन्न आत्मानि तो यवानेति मेदस्वाद्योक्त्येव मतं अंतरे कृतं स्यात्
निःश्वादेकतास्यागमस्यथा आत्मनो नित्यत्वात् साक्षाद्विग्रह्यादृष्टदेवकवादं च यावैविश्यावपाने रदृष्ट
स्य सर्वजन्ममंबंधिचेन तदाश्रयस्यात्मनो नादिवाटनादिहावस्थानित्यत्र नियमादं च यावत्कृतं हायकृतं स
गमप्रसंगान्न देहादेः विकारजातस्य नित्यत्वं कृतं कचरूपवचजदुचपरिष्ठित्वादिभिर्नात्मच निश्चयान्न
स्थानित्यस्यात्मनो अविनाशी वा अश्रयमात्मा उक्तिविधर्मत्वादि श्रुतिमिदं साक्षात्परो जीकरणे हारात्र रक्षागोद

समा॥

एवमत्रापेक्षा इत्यत्रिषोक्तप्रत्ययमिति न विद्यते नप्ये विनाशोऽप्येतो वयवतं मद्रपतः ॥ तो वा यद्यपि
 थानिरवयवनिर्द्धर्मककूटस्थानित्यपरिशिष्ट इत्यर्थः ॥ न च आत्मनि प्रमाणमस्ति नवानवेतथाप्यपत्तिः ॥ न हि
 प्रमाणविरहितो नरशृंगादेः सत्त्वं पश्यामः आद्येत किं लौकिकं वेदो वा ॥ नाद्यः ॥ तथानिर्द्धर्मकवाचः इन्द्रि
 याणां वरुणादिमत्परावस्तुविषयत्वेन तद्व्याप्तहेतोरनिश्चये नात्रुमानाविषयत्वात् ॥ प्रत्यक्षाद्यविषयत्वेन लो
 कवाक्यविषयत्वात् ॥ अन्यविषयत्वं सत्त्वं जावयितुमशक्यत्वात् ॥ द्वितीयेऽपि वेदजत्वात् न नास्त्यत्वं वा विषयत्वं
 प्रकारांतरेण च ॥ समानस्य वैदिकज्ञानं निवर्त्य ज्ञानविषयत्वं वा ॥ आद्ये ज्ञाननास्त्यत्वेन घटादिनत्र जडत्वात्
 नात्मत्वापत्तिः ॥ द्वितीये तर्हि प्रकारांतरं ॥ अयमात्मदायात्वरमेदोषयोक्तत्वात् ॥ आद्यः परिधिप्यतो तच्च न स
 नवतिश्चयं प्रकाशमानस्याज्ञानविषयत्वात् ॥ उपपत्तौ न हि स्वयं प्रकाशे मध्यं ॥ दिनवर्तित्यादित्येतमसंज्ञा
 वयितुं शक्ये ॥ अत्र केविद्वैधमोक्षारिष्ववस्थामाश्रित्य कृतिसिद्धिः ॥ नप्यद्वैतसंकोचयताः ॥

सि.मु.

२

आत्मसोपान विषयवमसहमानाः प्रत्यवतिष्ठते। जीवाश्च यत्रापदाहविद्या तत्र विमता। तद्विबुधं
दं वाक्यमात्मा च ज्ञानगोक्षं नवा तत्र शब्देन जीवः कथ्यते। सवाज्ञानस्य अयोनि उविषयः विषयव उग्रह
प्रत्यवसवजीवो नेको यथायवहारा उपपत्तिर्यस्य नुश्रवणाद्यस्या सपादवेन ब्रह्मात्मा वबोधस्तस्य मोक्षप्रदितरस्य
बंधर्षत एवाज्ञानाद्यनेकानिकल्पत्रो अथ यथाज्ञाने कचे एकज्ञाने ताज्ञानतरकार्यस्य कश्चिदर्थनिष्ठो प्रत्यजादिति
इत्युक्तं ननु ननु प्रसंगात् न वेयता कालेन कस्यापि ज्ञानेन जातमिति सांप्रती प्राचीनानां सम्प्रकृषां गोपां गमाधनस्य
आहृणां व्यासवसिष्ठादीनामपि ज्ञाना उपपत्तौ इदानीं तनानां ज्ञानोत्पत्तेः संभावयि उमद्य शक्यचेन श्रवणाद्यपः
त्रावनिर्मात प्रसंगात् ननु यवस्थारोधेनाज्ञानेन कल्पतवत् प्रत्यजादिप्राप्ता एपा उरोधेन सप्तमे तैत्तिरीयस्य
तिवेत्तं नवक्रव्यां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं परलोपदि। अनवस्था स्फुटा तत्र सप्तमे दोषसंज्ञायः किमिदं
तत्रादेः प्रामाण्यं व्यवहारसमर्थार्थविषयवत् सर्वथा अवाप्ति तार्थविरुद्धं वा। आद्ये कात्पितार्थचेय विरोधः संतेत

२

रामा

किं सतः परतो वा नाद्यः प्रत्यज्ञादेर्भेदात् तदोषत्वेन सप्रामाण्यं प्रतिरोधात्ताव्याहकर्मना तस्मात्पेजत्वेन सतश्चात्तावा
 यं नापत्तात् अहीतप्रामाण्यस्य प्रामाण्यनिश्चायकत्वेनानवस्थानात् अहीतप्रामाण्यस्य तस्याचे प्रामाण्यनि
 श्चयस्य वैयर्थ्यात् प्रथमे नैव विषयनिश्चयात् किंवा नैह नानासि किं वनं माया उपकृतिं विद्यादिति वप्रतिपत्तोपाये
 निषिध्यमानं च माया प्रकृति कर्ता रं प्रकृत्युजगतो मिथ्या च प्रदर्शनेन तद्विषयस्य प्रत्यज्ञादेरप्रामाण्यस्य प्रकृतेर्दर्श
 तत्वात् तस्माद्यवस्थादुरोधेन इन्द्रो मायासि उच्यते रूप इत्यत इति माया मिरिति बहुवचनादुरोधेन वजीवाश्रयादि
 ब्रह्मविषया एव नेकाद्यज्ञानानीति तत्कथमात्मनो ज्ञा विनैष यत्र मुक्त मिति संक्षेपः अत्र वदंति जीव ब्रह्मभयो
 गात्मा मेकं वस्त्वथ वा द्वयो आद्यो विष्टं न मैव स्यादिति तीये च न्ततत्कृति जीव ब्रह्मशब्दाभ्यामात्मैवोच्यते अत जीवशब्दे
 नात्मा ब्रह्म उच्यते इति आद्योक्त्यमात्मनो ना ज्ञानविषयत्वं ब्रह्मशब्देनापि तस्यैवाभिधानात् आत्मनो ज्ञानविष
 यत्वे कथं तस्य मानं तस्माद्वत्त्वात् तद्व्यवकाशहृत्तोद्योदृश्यत इति वेशना अद्वयानंदरूपेणैव तस्याज्ञानविषय

सि. मू बाशो वेतन्यमात्रस्यैकतासमानत्वात्तस्य बाशानां विषयत्वादयथा। तामस्याथ सिद्धापत्तेः। अत्रानन्द-
 रूपं वैतन्यमात्रादमिन्नमेवेति चेत्। सत्त्वं वस्तुतस्तथैवाकथं तर्हि विषयव्यव- स्थेति चेत्। अनादि सिद्धात्।
 विषयत्वात्तस्यैकतासमानत्वात्तस्य बाशानां विषयत्वादयथा। तामस्याथ सिद्धापत्तेः। अत्रानन्द-
 रूपं वैतन्यमात्रमेव ज्ञासतेना नन्दस्य रूपमिति श्रान्तप्रतीत्यनुरोधेन। कथमस्यां भ्रमव्यभिचित्वेन पर-
 मास्पदस्यात्मन आनन्दरूपेण ताममानत्वादिति वदामः। तथापि परमार्थतोऽज्ञानस्य विषयाश्रययोर्भेदो न-
 रूपापि तदिति चेत्। सत्त्वं। अविद्याया अयातिन्नविषयास्मान्नमो घतः। यथा वा घतमो दृष्टं तथा वेद्यं ततश्च। तद्वत्त-
 शब्दवाच्यस्य तदनपेक्षत्वात्। न हि दृष्टोदरवर्त्तितमस्त्वाश्रयं दृष्टोदरवर्त्तिदेशं न विषयीकरोति येन तदतिरिक्त-
 मपेक्षोता अतएव तद्वितीयोऽपि। किं वा। त्वात्मनो विनिर्जनेदः। आत्माविकोपदि। ओपाधिको यवासेदा सर्वथा-
 उपपत्तिः। ब्रह्मात्मनोऽपि। आत्माविकोपदि। ओपाधिको वा। आद्ये आत्मनि न वेन ब्रह्मणो जडत्वापत्तिः। तथा वदि-

ज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतिव्याकोपब्रह्मणोऽज्ञानविषयत्वात् उपपत्तिश्चात्मानश्च ब्रह्म भिन्नवेधटादिव दनात्मत्वात्
नितिः द्वितीयेऽपि उपाधिजयत्वं हेतुत्वं तत्त्वं तत्त्वं वा औपाधिकत्वं जीवब्रह्मभेदश्च उपाधिरप्यज्ञानमेव वक्तव्यं अज्ञानक
र्ष्यकादाविकत्वेन जीवब्रह्मविभागात् उपाधिवाशं तत्र नाद्याः भेदोपत्तेः पूर्वमेव केवले आत्मनि अज्ञानस्य सिद्धे
दानप्रेक्षणशेत्तं तत्राज्ञानानं गीकाराशेन द्वितीयः अज्ञानस्य जडत्वेन नामकत्वात् उपपत्तेः नापि तृतीयः तत्त्वं द्वि
धा दृष्टं लोके तु सत्त्वेन आश्रितत्वेन नाम्नात्त्वेन वा तत्रान्यतमस्यापि प्रकारस्याज्ञाननिरूपितस्याप्रकृते अमंसदा
त्वं तत्रात्मा उपपत्तिः तवाज्ञानात्मसंबन्धवदज्ञानतत्त्वं ब्रह्मात्मभेदश्चेति वाच्यं संबन्धश्च संबन्धितं तत्र नियमादभेद
स्यावतथाचाज्ञावाशं तस्माद् जीवब्रह्मविभागश्च मात्मानमाश्रित्य तमेव विषयीकरोतीत्यज्ञानविषयत्वात् तद
सिद्धांतदुक्ता आश्रयत्वं विषयत्वं चागिनी निर्विभागावितिरेव केवलाः सद्सिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयेन नवति
पि गोचरा तथापि न दज्ञानमेकमनेकं वेति कथं निर्णयशक्तिवेदेकमेवेति वदामः किं तत्र साधकमिति वेशं उक्तं

सि. मु. लौकिकी वैदिकी वापिनाज्ञाने दृश्यते प्रमा। कार्यदृष्ट्याथ कल्पं वेत्ताद्ववादेकमेव तत्र। अज्ञानं किं वेद सिद्धं। ततः प्रत्य
 ४ द्वादि सिद्धां परिदृश्यमानं कार्यं यथा नुपपत्त्या कल्पं वा। तत्र नाद्या। पूर्वकां दृष्ट्वा कर्ममात्रविषयत्वात्। यथा ज्ञानो
 परिपूर्णमस्ति तदत्र दृश्यमानं विषयत्वात्। तत्रैव फलसंबन्धात्। अज्ञानादौ तदज्ञावात् तदप्रविपादकत्वात्। नास्ति विषयः
 दृश्यते। द्वादि सिद्धं वैविवादात्। आवप्रसंगात्। तस्माच्च तो असंगो दासी नष्टा सदाश्चानंददृष्ट्या। यत्पानेकविधं। तद्वत्
 द्यात्मकप्रपंचरचना नुपपत्त्या अज्ञानं कल्पत इत्येव वा व्यागतं तदा ज्ञावात्। तथैव कल्पमानमज्ञानमेकमेकं वा
 विषये एकस्यापि निद्रा दोषस्यानेककार्यजनकत्वस्य। अत्रेदृशं बालाद्यवसहकृतानुपपत्तिर्विविधशक्तिकमेकप्रस
 मादाय विश्राम्यतीति उक्तं। अत एवाज्ञानमज्ञा जीवोपाधि चान्तश्चैकवात्तदुपाधिक आत्मा जीवोऽनेक एव च वदितु
 म्। तेन जीवनादिनो वदंति। यथोक्ता नुपपत्ति सिद्धार्थोऽनुवादिनी श्रुतिरपि। अज्ञानमेकां लोहितशक्तं कृत्वा ब्रह्मादीः प्रजाः सृज
 मानां सत्त्वाः। अज्ञो ह्येकोऽनुपपत्त्या नोऽनुशेते जहासे न। पुनरुक्तं नो गामजे न्य। अथायमर्थः। असत्यं सृजमानो अदिष्टा राणां

हेतुकवेवक्तव्येहाकिंजत्याअजत्यावेतिसंशयेर्ज्येत्पाह। अजामिति। नवाविद्यावाक्कपदाभावाअजामित्ये
वस्त्रीलिंगनिर्दिष्टतद्धावकचारातस्याअनेकवंध्यावर्तयति। एकामिति। तस्याविविचकारसिनमसामर्थ्यविशुद्ध
त्मकत्वेनसमर्थयतेलोहितेत्यादिना। तादृशाविद्योपहितस्यातीवस्योत्पत्तिनिरस्यति। अजयति। तस्याजीवस्याने
कवर्तनमेधति। एकरति। ननुजीवगतमनेकवंधोकेउभ्रयते। तत्कथमेकत्वमित्याशंक्यानेदद्योपनिषत्प्रति
वंधुक्तिमिद्वयेव प्रसिद्धार्थेनहिशब्देनाहहीति। ननुस्यंप्रकाशब्रह्मानिब्रह्मात्रीकथ्यकथतद्धिल्लतापद्योम
तुआह। अउशेत्यति। तामविद्यां अउस्यत्यनिद्रितश्वनिद्रांशेतो। अज्ञानेनाहतः सन्मुद्रितताननेत्रोत्पत्तीत्य
र्थः। पश्चात्कार्पाकारेणस्थितातामेवजुषमाणमेवमानः संसारीभवति। यज्जहगिवेत्याह। जुषमाणश्चिति। नवविद्या
याअनादित्वेनाविनाशित्वानिर्मासप्रसंगस्तत्तत्राह। जहातेनामिति। वाक्येनात्मतत्त्वसाक्षात्कारेणनिवर्तयती
त्यर्थः। ताज्पातेदविद्याकथंनहितामाश्चित्तवाच्येनाशंक्यप्रोगार्थेयविद्याश्रयाणभोग्यवतयजतितवादि

4

राम

ध्यमानतयामिथ्यावद्यसिद्धत्वात् वेद एव वा मदेवादेही न श्रूयत इति चेत् सत्यं तस्य जीवने दाप्रतिपा
 दकत्वात् क्रतार्था उपपत्त्या कल्पत इति चेत् नानिश्चिन्ता र्थं जीवेकप्रतिपादकवाक्यात्तर विरोधेन कल्पत्वा
 उप त्रैः एकजीवपत्रे एकमुक्त्यसर्वशक्ति प्रसंगा इति चेत् नाना एकचवादिन इति सर्वव्यतिरूपयितुमशक्यं
 तत्र तथापि बह्वोजीवा अनुभवसिद्धा इति चेत् नानावस्तुतर्हि स एव व्यवस्था ननु यथा स एव एक एव स एव कृत्वा
 मार्यस्यो अन्ये तत्रैक कल्पिताः सर्वे एव जागरेद्येकवैपरमार्थस्य अन्ये सर्वकल्पितास्तथावत्तद्वत्ता मध्येन
 सावेक इत्यनियमेकः श्रवणादौ प्रवर्तते इति सा च नाड्यानां प्रावेअनिमीक्षप्रसंगा इति चेत् नाना देहात्मना
 दमाश्रिमभ्रात्रोपिकथमिति चेत् शृणु स एव अन्ये जीवाः कल्पिता इति को र्थः किं देहादेव गंधस्पर्शदिभ्यः
 का कल्पिता उतात्मानोपाधिको जीवोऽस्मदस्मिन् स एव वा एव बहवो नु भूतास्तेषां मध्ये एका यत्नः अन्ये
 कल्पिता इति नाहं देहानां कल्पितत्वेन विरोधात् तदिदं देहादेव विज्ञेयं श्रवणायधिकारिणं नृमः येन विनिगमोदीयते

वि सु

६

शनद्वितीया अज्ञानावच्छिन्नस्य प्रमेदानुभवान्नहिपराज्ञानावच्छिन्नपरस्य प्रत्यक्षो भविष्यमर्हति तथापि तत्र देहवेद्य
 उमीपत इति वेशना एकेनायनेकदेहवेद्योपपत्तौ नैव्यापिकानां कायबूहदशायां योगिदेहवशात्तद्देवानुपेधात्तद्भास
 तियेश अविद्यावच्छिन्नप्रतीत्युत्पत्तिस्तद्देहावच्छिन्नप्रतितायात्तावाश आत्ममात्रस्यानुपेधात्तद्भास अतएवैकस्मिन्
 देहेपादावच्छिन्नशिरोवच्छिन्नमण्डारं नाचसंधत्तौपादेमेयस्य शिरसिमेवेदनेत्यनुभवान्न तथा वदेहात्मप्रमम
 तपजीवनेदाचुभवति स्थितं ॥ तथापि कथमत्राचुभव इति वेश आत्म्यांसावधानेन एक एव नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त स्यात्तदुपादि
 ष मात्राण्यो वक्तुं नोमिष एवाज्ञानमाश्रित्य जीवन्भावलब्धादेवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहान्परिकल्प्यतदुपकरणेन
 डादिवचुर्दशभुवनं मृत्वातेषु तेषु देहेषु कश्चिदेव कश्चिन्न हिरण्यगर्भः सर्वेषां स्रष्टा कश्चिद्विष्णुः पालकाः कश्चि
 न्याः सर्वसंहर्त्री उद्रः प्रलयतेषां पुनः स्रष्टादिगुणान् तद्दशात्रेषां सर्वसामर्थ्यं अहंपुनः कश्चिज्जाह्नुः कश्चात्समेधान
 किं पूजानमस्कारादिनानुवाचश्रवणादिमाधनं संपाद्य मोहं सप्रविष्टमीति ईश्वरोपि सत्र भ्रात्रो भवतो जागरेण न पश्येत्क्र

६
रामा

पु।

जागरप्रपंचमुपसंहृत्य प्रेनिद्रादोषसहकृतस्नादृशमेव प्रपंचमस्विकल्पतत्र देहेन्द्रियसाध्यं नो मंशुक्तावसिद्धादयोऽपि
 क्रात्रयेवदाः। अहमपि कश्चिद्दृष्टुं दुखी संसारी मुक्तो न विद्यामीति स्वकल्पयित्वा पुनर्मात्रमवस्थापुपसंहृत्य जागरं सु
 सुप्रसन्नं निद्रां निद्रां प्राप्नोतीति। एवं सत्येक एवात्मा परिपूर्णश्च यं प्रकाशानंदैकं ज्ञातव्यं। न कश्चाज्जीवः संस
 रीत्यादि शब्दाभिधेयो न वति न तदस्य कश्चि संसारी संज्ञावन्निवृत्तप्रपि शक्य इति स्थितिः। ते तथैवानादि संसारसंवित्प्राणनिव
 यज्जपितकल्पमथ वैराग्यादिसंपन्नश्चावाप्येव प्रमादादासादित नैरंतर्यदीर्घकालं सेवितश्च वणाग्रननादि साधनमा
 नवद्ययदा तत्र मया दिवा कपोत्तमाज्ञाकार उदयमासादयति तदा अज्ञानतः कार्यं सर्वमुपसंहृत्य धामंदृष्टमस्मै
 हि स्थितो मुक्त इति व्यवहारः। अत्र वति तस्यामवस्थायां न तदस्य कश्चि संसारी तेना ननु भूयमानं नैतं वा किं विदुः
 तिरहन्। अज्ञातसत्त्वं नैव वेदा व्यवहारः कथं न वेद न ह्यदर्शनमात्रेण विषयो नाशनिश्चयं शान्तं कथमेव पुन्यते तेना
 ननु भूयमानं नैतं नास्तीति। यावता अज्ञातस्यापि दैतस्य सत्त्वमभ्युपगच्छति। अतएव विविधं सत्त्वमंगीकृतं त्रिविधं। नवत

सि.भु

७

८

इत्तातसत्रानभ्युपगमे उपपद्यते प्रातीतिकपागमार्थिकनेते नैवेदिष्येव संनवाश अथाप्यह्यत्रिगतिषु प्रपञ्चादि
सकलसाधननातमपरतघटरावनिश्चयेन शोकाप्रितारद्वयमानयुजदतोमरणप्रसंगीन उच्चपुवजागरेपि प्रातीतिकेव सप
त्रैवेवैततव्यवहारः किमिति नोपपाद्यत इति वेशना वैषम्याशङ्कागारवोभेन तस्यावाधारी इह उसाक्षात्कारात्सर्वे तदभावा
दिनि अत्राह ॥ सवत्रयं वदन्वादी प्रष्टव्यो वाधुना प्रयासत इति मसं तं वाना सते विविधं कृतः किं द्वैतं पारमार्थिक
माश्रित्या ज्ञातं सयं साधते ॥ अतानिर्वचनीयं नाह्यत प्रत्यक्षादिप्रामाण्यनिरासेन निरस्यवाशं अतैव निर्वचनीयं प्रथ
मासकविशिष्टं नवानवे तदिदृष्ट्यां तज्जावाश्च कथमाकाशादेरनिर्वचनीयत्वं साधनीयं सिद्धं ॥ अत्राप्योदिकमिति
वेदा तद्विहितव्यादृशं सच्यं तादृशमेवाकाशादेः प्रपञ्चोति स्थिते विवेचनीयं ॥ किमज्ञातैसच्यं किं वा प्रातीतिक
मेवाधद्यत्तातमपि सत्रं आकाशादेः कल्योततदा कथमयेदृष्टां तोदा ह्येतिके सामंजस्येनोपसंहिये ॥
विरोधात् नवयह्यत्रिगतिस्थासवनिश्चयेनोदनादिप्रसंगो दोषायावाधकप्रमाणाप्याप्रवृत्तयेनाभावनिश्चयः ॥

= नगीकाशनाश प्रवत्सर्वव्यवहारस्योपपा

दितयाच्च। तत्रतत्रवाधोभीतिवैषम्यं। भ्रमावच्छायाकुत्रापिवाधानंगीकारात्। प्रमाणप्रवृत्तौवाधे
 पितकश्चिदोषातदानीं भ्रमसिद्धेनयवहारानभ्युपगमात्। नवत्रिविधसदाभ्युपगमविरोधात्। सर्वस्यैतस्यप्राती
 तिकं सचमपरित्यजतौएवभ्रांतसंतोषमात्रस्यैतत्तयात्। प्रातीतिकत्रेपिप्रपंचस्यभ्रांतबुद्धिसिद्धावांतरवैषम्यमपि
 मव्यावहारिकमत्राभिधानविरोधात्। ॥ द्वैतत्रेदेप्रतिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाकथं वद। दशानां पुगापसर्पभ्रमेपह्नयथे
 वसा। तथापि त्रिज्ञातमत्रानभ्युपगमेषु प्रबुद्धस्यैवायं प्रपंच इति प्रत्यभिज्ञानेकागतिरिति वेश। एकस्यामेव
 रुचामद्वान्धकारवर्तिनां दशानां पुगापसर्पभ्रमेणपलायमानानां परस्परसंवादेन एकएवसर्पः सर्वैरनुभूतः।
 तिप्रत्यभिज्ञानेयासैवेति संतोष्यो। तत्रहिषं भ्रमसिद्धादृथरूपयोगसर्वैरनुभूयतेविषयः। अन्यत्रप्रसिद्धस्याने
 नताडुमशकचात्। अन्यभ्रमस्याज्ञानादविवेकादेवतत्रप्रत्यभिज्ञानमेकएवसर्पः सर्वैरनुभूत इति। एवंजाय

सि ७

८

दवस्थायां प्रपंचमनुभूय सुषुप्तिं च तदुक्तं यथोक्तं प्रपंचावभवः स प्रपंचांतरमेव विषयीकरोति तत्प्राप्ति
तानं च विवेकादेवानवसुषुप्तौ प्रपंचविलये प्रमाणात्तावन्न हि दुष्टदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशिना च उद्वि
तीषमस्ति ततो न्यदि जन्म तस्योदिति श्रुत्या सुषुप्तौ द्वितीया प्रावेव दंत्यातत्र प्रपंचाभावस्पदर्शितवान् ॥
सर्वभूता द्विशेषो भस्मि जायद्वे न्यथा कथो शंदिपादे रूपा दानंतदभावे यतो नधीः ननु तथा पि स्तु संप्रज्ञा
दाकाशादिप्रपंचज्ञानेऽस्मिन्निश्चिद्विशेषः प्रपञ्चादि प्रमाणा विद्या कारणकचत्वात् न हि यादृशं मर्थमिदं
यादि जन्मज्ञानं विषयीकरोति तादृशमेवा विद्या जन्म प्रमोपीति संभवति प्रमापूर्वविषयस्यासत्त्वात् शंदि
ज्ञानस्य सन्निकर्षादि जन्म चे न ज्ञाना पूर्वविषयसत्त्वस्यावश्यंभावात् अत्र यत्प्रतिरेकात्प्रावेदियते न
रणयस्य सिद्धिश्चात्र तस्मात्प्रपंचस्याज्ञातस्य चाभ्युपगमो वर्यंभावी अन्यथा वैलक्षण्यपानुपपत्तेः ॥ मेवैव शंदि

अथ ४

समाप्तं

णांकारणत्वेन वेद्यो घं तदा तवा मप्र प्रमेयथा ते षामचयवात रेकधीः। इन्द्रियादेर्विभुतः प्रपेव हाने प्रत्यक्
राणां वात श्रुत शतिवेत्। तत्र वक्तव्यं। किं इन्द्रियादेः प्रमितिमात्रे करणता किं वा त्रमप्रमितिसाधरणता नमा
त्रे त्रममात्रे वा नायः। इन्द्रियादिजन्यं तात प्रामाण्यं त्रमविषयवाट्टनार्थविषयत्वेन साधनीयं। त्रमविषय
व्यावृत्तत्वेन प्रमितिविषयत्वेनेत्यन्योन्याश्रयात्। न व प्रमितिविषयत्वमर्थसत्यत्वे हेतुरपि। मिथ्येदं
तमिति प्रमिषा। सत्यस्यापि विषयीकरणत्वं। अवाधितत्वं स्यात्। सिद्धेः किं व इन्द्रियाणां प्रमाणात्वेनाज्ञाता
र्थविषयत्वेन कृत्वे धिष्ठानमात्रविषयत्वं प्राप्तं प्रपेव हाने सर्वस्य जडत्वेनाज्ञातत्वात्वात्। तथा वा धिष्ठ
नत्वं स्यात्तन्मेव विज्ञातत्वेन प्रत्यगात्मविषयाणीन्द्रियाणि प्रमाणा नीतिवक्तव्यं तत्त्वमोपपद्यते प्रत्य
तम इन्द्रियाविषयत्वात् तस्य निर्धर्मकत्वात्। तथा व श्रुतिः। परां विज्ञातुं वानयेव श्रुत्येन्द्रियाणां प्रपेव हाने
नियतत्वं स्वयंभूतस्य त्वात्परादृश्यत्वेन तत्त्वमिति।

सिद्ध

८

यत्तदर्थितमिति वाच्यं सुप्रेन्द्रियवदन्तः प्रत्यक्षेण यत्तिष्ठति यच्चतिरेकप्रमसि
द्धप्रयत्नानकरणत्रा उवादेनात्मनश्चिद्विषयचप्रदर्शनेतात्पर्योक्तं एतेन भ्रमप्रमासाधारणज्ञानमात्रकर
णत्रमप्यपाम्ने॥ प्रमाकरणवस्यतिरूपयिउमशक्यत्रा॥ अमुतहिभ्रममात्रकरणतांश्चिद्विषयानां नभ्रमज्ञानस्याविद्या
मात्रेणोति वस्यचयेवोक्तत्रावाज्ञानं प्रतीद्विषयव्यतिरेकयोश्च सुप्रेन्द्रियवत्प्रत्यक्षेण यत्तिरेकवदुपपत्तेः॥ एवं चरपटा
दिकार्यमात्रेकारणाकांक्षायां कारणवेनाविद्येवोपसंहर्तव्या॥ तन्नदर्शनात्तत्तत्कारणविशेषोपादानं तथैव
प्रवदुपपादनीयं॥ ततो ज्ञानातिरिक्तं शब्दं कार्यजातं ज्ञानज्ञेयत्वं तत्सर्वमाविद्यकमेवेति प्रातीतिकमेव सर्व
स्येति सिद्धं॥ तदुक्तं अविद्यायोनयो भावाः सर्वे मीबुद्बुदाश्वास्तृणमृज्जयगच्छन्ति ज्ञानैकजलाधोलयं॥ ॥ मृदादी
नां कारणत्वं तदेदिष्टं च प्रतिअविद्यायाः कारणत्वं कथं सिध्येत्प्रमाविना॥ नञ्अविद्यायोनिवन्भावनां कार्यकारणमा
सावमंगीकृत्य नवा॥ तदेदविद्यायोनिवन्भावनां कार्यकारणमासावः तदा यथापथप्रवयव्यतिरेकादिरेव प्रमासावः तत्र

का रंतरासंज्ञवाशतथावाच्यपद्यतिरेकादि सिद्धमृदादिकारणावमपहायाविद्याकारणावनिधानमनुवितमे
वाकिंवाविद्यायोनिचंतावानांवदन्प्रष्टव्यकिमितरनिर पेजाविद्येवकारणागतादृष्टेश्वरादिकारणांतरमा
पेजा। नाद्याः। कारणवैविद्यात्तावेनकार्यवैविद्यानुपपत्तेः। वेतनाधिष्ठानमंतरेणजडशक्तेः कार्यकरणान्नानुपपत्ते
श्चतापरतः। अविद्याकारणावादिनापिअदृष्टेश्वरादेः कारणवद्यथा वश्यं वक्तव्यत्वात्। लाघवात्ततएवविविक्तकार्योप
पत्तौ किमहानेनकारणावनिमतेन कल्पितेनतथावप्रत्यक्षादेर्लो किकथाप्रमाणस्य पूर्वकांडस्य यप्रुप
शुश्रुर्गादिकप्रतियागादौ साधनता बोधकस्य प्रामाण्यं समर्थितं भवति। अथथा लोकवेदविबुद्धः केषां भव
तंवेतातस्मादविद्यामात्र कारणके जगदिति साहसमात्रं। अववदा मः। यथा सतो जनिर्नैवमसतो पिजनिर्नैव ज
यत्रमेवजयस्यमाधिकब्रह्ममर्षकं। किमिदं कार्यं सत्यमसत्यवा। नाद्यः। एकमेवाद्वितीयमिति अद्वैतमात्र
यवसितागमविरोधाशं अनुपपत्तेश्च तथा हि किमुपपत्तेः पूर्वकार्यसदसदा असंख्येन हि शशु विषाणमपि कारणव्या

अभिव्यक्तिमात्रं कारणं ज्ञायत इति चेन्न तत्राविमन्वासादविकल्पकत्वात्

नपायात्

सि.मु.

१०

न ३

१०

पागज्जायेता असवा विशेषाशमन्ने किं कारणं अपारेण पूर्वमपि तस्य सवाशं कार्यं च द्याधातव्यं अस्तु तर्हि स द
सद्विलक्षणमेव निर्ववनीयमेव कार्यं। एवं चेत्तर्हि कार्योत्तरपानाद्यनिर्ध्वतीयास्तानमेव कारणमुचितं सत्यस्यास
त्यहेतुत्वात्तुपपत्तेः। लोके तथा दर्शनाशनवकार्यवैवित्र्यात्तुपपत्तिः। तिविवशक्तिकस्यैवाज्ञाया कल्पनाश
स्तुको नवधर्मा कांडप्रामाण्यात्तुपपत्तिः। तथापि साध्यसाधनभावमुखेन सवशुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिद्वारेण
वा ब्रह्मण्येव तात्पर्यं। शान्तात्पर्यार्थे शब्दप्रामाण्यात्। तस्मादविद्यायोचितत्वावानां पुष्टं क्रो अतो अविद्या
कल्पितस्य जगत्प्रतीतिममकालीनमेव सचमुचितं रज्जुसर्पश्चक्रिरजतगंधर्वनगरश्च प्रपंचयेत्युतथा
दर्शनाशब्देन निरूपणीयं। प्रतीतिमात्रं सचं वे सत्त्वं प्रातीतिकं सत्त्वं। अविरोधान्मया पीष्टं तदेव देवदत्ता
प्रमा। प्रतीतिममकालीनसत्त्वं जगत्तदितिकोऽर्थः। किंप्रतीतिरेव सत्त्वं किंप्रतीतिर्यतिरेकोऽप्यजगत्। एत
त्सत्त्वमपि अत्यंतप्रमाणमस्ति न वा भिन्नं। तत्र किंप्रत्ययं अत्रुमानमागमो वा र्थापत्तिर्वा प्रत्ययमि

तिष्ठेत्। तत्र घटोयमिति प्रत्यक्षमिदमेव शस्मादुत्सृजेदं विषयीकारोति प्रत्यक्षांतरं वा। अथ मेव स्व
 विषयमेदं दृष्ट्वाति प्रत्यक्षमिति चेत्। तत्र किंच प्रकाशं परप्रकाशं वा। तत्राद्येष्टविषयविशेषणत्वेन नेदस्य
 विशेषणज्ञानजन्यप्रतीतिरनेव नेदलक्षणविशेषणविषयेणार्थजन्यत इति प्रार्थं। तथा वात्मा अथ शक्ति
 शिष्टत्वेन ज्ञाने विशेषणविशेषोत्तयेन्द्रिययन्त्रिकर्ममात्रं विशिष्टज्ञानकारणमिति प्रक्षेपज्ञानोत्पत्तिरर्थ
 नेदोऽस्तीति वाच्यं। तथा च तस्यैव ज्ञानस्य कथं प्रतीतिरविषयस्याशौ। अतोत्पत्तेरर्थस्य ज्ञानावाशौ। ज्ञानोत्पत्त्यर्थ
 यंप्रकाशज्ञानाविषयत्वेन तत्प्रतियोगिकतेरविषयत्वात्। अवर्तमानस्य ज्ञानस्य परप्रकाशत्वे वर्तमानकालो
 पाधिकश्च प्रकाशश्चमिति स्मार्शौ। वर्तमानकाले च ज्ञानस्य रूपमेव च प्रकाशमिति चेत्। अतीतानागतयोरापि
 तथा चायत्ने। न हि घटः कदा विदधति स्फातो इन्द्रियसन्निकर्षाश्रयस्य नेदस्य सत्तामात्रेण च विषयज्ञानजन
 कश्चमिति प्रतियोगिकामात्रं। प्रमाणत्वात् नेदस्य सत्तामात्रस्याप्यसिद्धेत्। अमुत हि परप्रकाशज्ञानप्रदोऽप्रकाशत्वेन

भावे विशिष्टज्ञानस्य

सिंह

११

ज्ञानात्तद्वेषस्य भेदग्रहः। सोऽपि व्यावृत्तप्रतियोग्यादिग्रहसर्वको न वेति विवेकनीमनवेतकथं भेदं विवक्षीतुं
योऽतः न हि निर्दमिकं निश्चित्योगिकं वा भेदं कश्चिदप्रतीतिः। अयमस्माद्विज्ञप्तं न वा तावदावृत्तप्रतियोग्या
दिग्रहसर्वकत्वे तु व्यावृत्तिग्राहकप्रत्यज्ञांतरायेषां अनवच्छातेनैव व्यावृत्तिग्रहस्यात्माश्रयः। तस्मादधुमात्रं
व्यावृत्तिप्रत्यज्ञानभेदवार्ता जानातीति सिद्धं॥ अस्मत्तद्विज्ञमानात्मानं ज्ञेयं यो भेदग्रहः। तथा हि विमतो विषयः
सर्वविषयज्ञानाद्विद्यते तद्विरुद्धधर्माश्रयत्वात्॥ यो यद्विरुद्धधर्माश्रयः स ततो निघतेयथा वृत्तात्परस्तथा वाप्यत
न्मात्रतया॥ मैव विरोधस्य भेदनिर्मुक्तत्वेन भेदासिद्ध्या विरोधसिद्धौ तद्विरुद्धधर्माश्रयवत्स्यासिद्धेः साध्या प्रसिद्ध्या
व्याप्तिसिद्धेश्च॥ न हि वृत्तपटयोर्भेदकेन विमानेन सिद्धयेन साध्यं प्रसिध्येता प्रसजानावे अत्र मानांतरा
असरणोपानवच्छादितोऽस्य तादवच्छाता आगमस्या भेदमात्रेतात्पर्येण पर्यवसितस्य भेदबोधकचंश
किंतु मध्यशक्या॥ ॥ ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिं प्रतिपादयन्नागमकार्यज्ञातस्य ततो भेदमपि प्रतिपादयति। अत्र

रामा॥

११

देततो जनेनैव न स्यादिति वेत्तानां श्रुतिवाक्यस्य सर्वस्य प्रधानादिपरिक्लृप्तकारणांतरनिराकरणपर
स्य मृद्वदौ कारणात् कार्यस्य जेदेनानि रूपानवच्छिन्नाः कारणात् कार्यजातस्य सर्वस्य जेदेनानि रूपानवच्छि
तीय ब्रह्मसंज्ञावतामात्रेतात्पर्यात् अन्यथा जेदपरत्वेन त्रिषेधो नर्थकः स्यात् किं व श्रुतिवाक्येन साहादेदं
तिपादयति जेदवाक्यपदाज्ञावेनापदार्थस्य वाक्यार्थज्ञावात् प्रदार्थस्येव संश्लेषेन बाधमिमात्रेन
वावाक्यप्रतिपाद्यार्थकल्पनायाश्च निषेधवाक्यविरोधेनाबुद्धानां नवज्ञानमेव ध्यातिरिक्तज्ञेयव्यति
रेकेणा नुपपन्नं च त्रिंज्ञेयं विषयीकरोति न हि निर्विषयज्ञानं संज्ञविदृष्टं वा सविषयस्येव ज्ञासमान
यात् अन्यथा तिष्ठकारकमेव भासेत ज्ञाने विषयातिरिक्तस्य प्रकारस्याज्ञावादिति वाच्यं ॥ ज्ञेयव्यतिरेके
णाज्ञानस्यानुपपत्त्यावात् तथा हितं किं ज्ञानस्य ज्ञेयव्यतिरेकेणात्यन्तनुपपत्तिः ॥ छित्तुस्य त्रिंज्ञेयनुपपत्ति
र्लोनायः ॥ ज्ञानस्य ध्रुवरूपतुत्पत्त्यावात् ज्ञावेवाप्रमाणतदाज्ञासामेव तदुत्पादसंज्ञवे विषयानपेक्षणात्

सिद्ध

१२

ज्ञानस्य सर्वत्र विविधयोजनं नियमाभावात्। नापि स्थित्युपपत्तिः। विषयस्य ज्ञानानां प्रयत्नात्। तथा च
वा विषयस्य व्याघातात्। ज्ञानविषयकज्ञानस्य विषयज्ञानाधीनत्वे हेयं विना तत्प्रत्ययत्रिरस्त्विति चेत्। न। ज्ञान
स्य स्वयंप्रकाशत्वेन स्वयंवहारात्। अतिरिक्तानपेक्षणात्। परप्रकाशत्वेन ज्ञानांतरापेक्षायां तस्याप्यतस्त
स्याप्यन्यतस्तत्तदवस्थित्या ज्ञानासिद्धौ जगदात्म्यप्रसंगात्। अज्ञायमानस्यैव ज्ञानस्य विषयसाधकत्वे प्र
माणाभावेन न रश्मिगुणस्य रूपस्य च सिद्धेः। अत्रुवा ज्ञानस्य स्वज्ञानार्थज्ञानांतरापेक्षा तथापि विष
यापेक्षां कृतः। विषयज्ञानस्यैवापेक्षाणां ज्ञानस्यामान्यस्यानपेक्षाण्येव विषयव्यावृत्त्या ज्ञानापेक्षायां विषया
पेक्षाप्यवस्थाविनीतिवत्। ज्ञानस्यैव तदवस्थावृत्त्या च परसिद्धजात्यादिवत्। तथापि ज्ञानस्य हेयव्याप्त्या
हेयबोधयतीति चेत्। न। व्याप्त्यसिद्धेर्हीनत्वे यद्योर्विनिर्देशत्वेन सामानाधिकरण्याभावात्। अतीतानाग
तार्थज्ञानदर्शने नैककालत्रयाप्यसिद्धेः॥ तस्मात्। प्रत्येकप्रतीक्षोश्च जेदः। प्रमाणिकः ज्ञानप्रतीतिमात्रमे

१२

रामा॥

वेतलभातिविश्वं वरावरं॥ ज्ञानक्षेपप्रभेदेन यथाश्चाप्रप्रतीयते॥ विज्ञानमात्रमेवैतत्तथा जाग्रद्वरावरं॥
२॥ तत्रोत्तेदेपरोयदत्तस्यैवमवक्ष्यते॥ आत्मनोपितथैवेदं ज्ञानमात्रं वरावरं॥ ३॥ रज्जुर्यथाभ्रौतदृष्टास
र्पत्तया प्रकाशते॥ आत्मा तथा भूद बुद्ध्या जगद्भूयः प्रकाशते॥ ४॥ आत्मन्येव जगत्सर्वं दृष्टिमात्रं स तत्र कां यद्वयमि
ति माच्छा य विनश्यति सु दुर्मुक्तः॥ ५॥ पूर्णानंदे ह्येष्टे देया प्र दोषा दि वर्जिते॥ प्रतिबिंबमिव जाति दृष्टिमा
त्रं जगत्तया॥ ६॥ उक्तं जगत्तावसिष्ठेन॥ तस्मिंश्चिदर्पणोस्फासे समस्रावमुदृष्टयः॥ इमा म्नाः प्रतिबिंबं तिसरणीव
तदद्भुताः॥ तथा॥ यस्य विन्नमयी लीला जगदेतद्वरावरं॥ यस्य विश्वात्मकवोपि रवंशते नैक पिंडता॥ तदेवं दृष्टि
मात्रात्मकं जगदात्म्यं विषयेणाज्ञानेन कृतमित्यात्मनो॥ हानविषयत्वं साधुविकल्पितं तथा वात्मनिलोकि
कवैदिकश्रमाणां च वेनं शशविषाणा दिवदस चैवाग्नेः कृतमस्राजाकाराय शास्त्रार्थना कृतमभरां पुत्रपेजेति
संज्ञेया॥ ॥ एवं प्राप्ते॥ जिघीयतो यत्र वै वेदः संपरमं सुखतमं नित्यमुक्तं चैवावंशतं संप्रजा सुसूक्ष्मं महदिदममृतं सु

सिद्ध

१३

क्तमात्रैकगमं। यस्यांशे लेशमात्रे जगदिदमखिलं प्राप्तिमात्रे कदेहं प्रयत्नमिति। चरुपंशिवमिदमधुना क
थ्यते पुक्तिर्वात्र॥ तत्र प्रमाणाभावेनात्मनः स्रूयानुपपत्तिः प्रतीत्यनुपपत्तिर्वा। नाद्यः। आत्मस्रूपस्य नित्य
तपेतरनिरपेक्षत्वात्। प्रमाणस्य प्रमेयात्पादकत्वाच्च। द्वितीये प्रमाणे पितृहिंसा प्रमाणांतरं वा तदभावेन
रश्मिगवदसत्त्वेन प्रमेयसाधकत्वात् संज्ञया त्वात्। तथा च प्रमाणे प्रमाणांतरात्पक्षे रणे। न वा स्थिते। प्रमाणे नैव वस्तु
सिद्धिरित्यभिमानमात्रं॥ अथ प्रमाणं प्रमाणांतरनिरपेक्षमेव स्वैस्वंप्रमेयं वसाधयति प्रकाशश्च ज्ञावस्य
तस्यैव परमवतहारे प्रकाशांतरनिरपेक्षत्वात् प्रदीपप्रकाशवत्। न हि सर्वस्य साधकं प्रमाणं वसिद्वयं १३
मन्यदपेक्षतस्तत्पुक्तिमत्। हेतुतर्हि सर्वस्य प्रमाणप्रमेयभेदात् तत्र स्पष्टं जगतः साधकं आत्मा कथं च। धीनसि
द्धिर्केन प्रमाणेन सिद्धः स्यात्। प्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धत्वादन्यथा। सिद्धप्रयत्नकं प्रमाणमेवात्मानं न ल
भेत्। कथं वा सर्वस्य प्रमातरमात्मानं विषयीकुर्यात् प्रमाणात् कर्मकर्तृविरोधप्रसंगात्। तदन्यस्य सर्वस्यान

१३

राभा

त्म चेनाप्रमातृत्वात्। तथा वश्रुतिः। विद्यातारमोकेन विजानीयादिति। तथा वप्रमातृत्वात्। तन्मनः स्रुत एव सि
 द्धत्वात् प्रमाणाभावादसर्वप्राप्तिः। किंचेदमात्मनोऽस्य प्रमापायमानं प्रमाणसिद्धं। असिद्धञ्च जायते। स्रुतो वा सि
 द्धः। आये सर्वप्राप्तकप्रमाणस्य प्रतियोगिविषयव नियमेनात्मनोऽपि प्रमाणसिद्धचेनासत्त्वात्तु यपत्तिः। नहि ती
 यः। असिद्धस्यापाराना उपपत्तेः। नहि बुद्धावनात्तदस्य भावमापदयितुं शक्यं। तृतीये च त्मेव स्रुतः सिद्धोऽमुत्र स
 च स्पवस्रुतः सिद्ध उपपत्तेः। अन्यथात्मनो नामांतरकं एव प्रसंगात् किंवात्मनो सच किंमात्मना ज्ञायते। नात्मना
 वा। नांत्यः। अनात्मनो ज्ञातृत्वाभावात् न। द्योत्मा तात्तत्वात्। तथा हि। किमात्मा स्रुतः सत्ताकाले स्रुतः सत्तां जानाति स्रुतः सत्ताका
 ले वा। आद्ये स्रुतः सत्ताकाले स्रुतः सत्ताकृतः। तथा च किंजानीयात् विषयस्यैवाभावात्। द्वितीये कथंजानीयात् स्रुतस्यैवाभावा
 त्। स्रुतसत्ताकाले आत्मैव कालांतरं प्रविष्टा सत्तां जानातीति चेत् नहि स्रुते वात्मा। नित्यः परांतत्त्वतस्तदहान्यं। तत्तात्पा
 गमप्रसंगेन परिहृतं। किंवात्मनो असत्त्वादी स्रुतात्मानं निराकरोति परात्मानं वा। आद्ये नित्यकर्तृत्वात्। निराकार्य एव।

१८

१४

तथापरमार्थसुखं द्वितीयं निराकर्त्ता परमार्थ एव स्थितः कृतेन आत्मनोऽसत्त्वं तथा वश्रुतिः। असत्त्वे वस
नवत्तमसत्त्वं ब्रह्मेति वेदवेदसि ब्रह्मेति वेदवेदसत्त्वं तमेतन्ततो विदुरिति। किं प्रमाणं सति विषये प्रवर्तते सति वेत्। श
शविष्माणमपि तर्हि साधयेत्। असत्त्वाधनसमर्थत्वात् प्रमाणानां सति वेत् न तर्हि प्रमाणाधीना वस्तुसत्ता।
प्रमाणवृत्तेः सर्वमेव प्रमेयसत्ता स्फुटतामाह। अन्यथा सति प्रमाणं प्रवर्तते तदतिश्च वद नन्मा कोपः। सत्त्वं
वस्तुनो जानं प्रमाणाधीनमिति वेत्। भवत्तज्ज्ञानस्वरूपेऽनात्मन्यवेतने तथा। सत्यमेव ज्ञानस्वरूपे आत्मनि कथं
वत्तविष्पति। तथा वश्रुतिः तमेव ज्ञातमनुजातिसर्वं। तस्य ज्ञासा सर्वमिदं विजातीति। किं वात्मनि किं प्रमा
णमित्यभिनिविशमानं प्रति सर्वाणि प्रमानीयेवोत्तरे। अज्ञातस्यैव प्रमाणविषयत्वात्। आत्मन एवाज्ञातत्वात्। तद
स्य वस्तुतएवाह तस्य ज्ञातस्य अज्ञानलज्जणावराणां तरकल्पनप्रयोजनशून्यतया ज्ञानाविषयत्वेन प्रमाणाविषयत्वात्।
प्रमाणाधीना विद्यानिवृत्तिविशिष्टात्मस्वरूपवेतन्येनेव तदस्य सर्वस्य प्रतीत्यपत्तेः। तथा वश्रुत्वं प्रमाणसिद्ध्यात्मनः

वाग्मदिति

१४

समा

प्रमाणान्तावादसचमिति साहसमात्रं। कथं तद्गौपनिषदचमात्मनः सर्वप्रमाणविषयस्योपनिषन्पात्रास्य चान्ता
वादितिवेत्। परिष्करणमिदं नंदप्रत्यग्रूपेण मानांतरविषयत्वादेोपनिषदचमिति वदामः। ननु स्रुयं प्रकाशस्य ज्ञान
विषयवानुपपत्तिरिफक्ते। सत्पुं वस्तु तस्यैव तथापि यथाप्रभ्यादिनवर्तिन्यपि सवितरि स्रुयं प्रकासे दिवांक्षः। ऐवकाद्य
प्रमसाह तोयं सवितेति कल्पयंति। तथाप्यंतमृदु बुद्धयोः ज्ञानेनाह तोयमात्मेनिकल्पयंति। अतएवं भूतस्यात्मनोः
ज्ञानस्य कल्पितस्य सर्वमेवात्ममाहात्म्यादेव वस्तुतो निवृत्तस्य निवृत्तये सर्ववेदीताः प्रवृत्ताश्च यं प्रकाशश्च रूपे
आत्मन्यज्ञाननिवृत्तिरिति रेकेण फलात्मानि त्रय्यणात्। तदाकारवृत्तसादनेनैव वेदांतानां तद्विषयव्योपपत्तेः। नवा
त्मनः स्रुयं प्रकाशत्वे विप्रतिपत्तिः। तथा हि आत्मा इतरानपेक्षप्रकाशः स्रुयं प्रकाशाय चिद्वारिवात्। स्रुयं वि
द्वदालोकवद्वा तस्मात्स्रुयं प्रकाश आत्मेति प्रोक्तं। तपोतिरिति स्रुयं वचनवद्विज्ञानवचनैकतानस्रुयं प्रकाशयं त्यो
तिश्चरूपमित्यर्थः। तथा वक्रातिः। अत्रायं प्रमः स्रुयं ज्योतिर्भवतीति। ननु कदाविदात्मानमहं ज्ञानमीत्यु

विह.

१५

भवः। कदाचित् आत्मानमहं न जानामीत्युच्यते। तथा चैतदुच्यते। यो पश्चात्पितृज्ञातत्वात्तातत्वात्प्रां
अर्पणोति ह्युमात्मनो विरुध्यते। तथा हि यद्वात्मानमहं जानामीत्युच्यते। तत्रोरोधेन ज्ञातत्वेन कर्मव्यं
आत्मनोऽस्मीति क्रियेत तदा तात्पर्यं प्रकाशयति। तदेव हि स्वयं प्रकाशं नाम यत्केनापि रूपेण
कस्यापि ज्ञातस्य कदापि दपि कर्मतां न भजते। अतथाप्यारिजातिकमेतस्वयं प्रकाशं स्यात्। यदि मां
हं न जानामीत्युच्यते। तत्रोरोधेन ज्ञातत्वेन कर्मव्यं क्रियेत। तथापि स्वयं प्रकाशं न ह्येकस्मिन्नेव वस्तु
नियुगपद्वाति न ज्ञातिवत्। तत्र विभुंशकं विरोधात्। न हि यदा ज्ञाति तदानीं मेव न ज्ञातीति प्रवत्पुत्रवत्। यदा
न ज्ञाति तदा तं ज्ञातीति तत्र कथं स्वयं प्रकाशं न उपपद्यते इति नैष दोषः। ज्ञाता ज्ञातविलक्षणस्यैवात्मनोऽज्ञा
तथावप्रकृतिः। अन्यदेव तद्विनिता दयोऽवदिता दधीति। आत्मानमहं जानामीत्युच्यते। तत्रोरोधेन कर्मव्यं
शिष्टविषयमेव। न ह्येतस्मिन्नुच्यते। निर्विकल्पकं अज्ञानं न द्रव्यादन्तवस्तु च द्रव्यमात्रं ज्ञातीत्युच्यते। येना

१५

रामा

तमो ज्ञानकर्मवैभवेत्। अपित्वा विविशे मेवा तस्य वज्ञानकर्मवैभवे विरोधः। न हितस्यैव प्रकाशवत्प्रसिद्धि
 द्वेषे वात्मनः स्वयं प्रकाशवंगीकारात्। मा म हं न जानामीति वृत्तवत् आत्मनः स्वयं प्रकाशवत्साधक एवा तथा हि
 अर्थस्य वृत्तवत् आत्मविषयमज्ञानं विषयीकरोति तथा ये तस्मिन् वृत्तवत् ज्ञानवदात्मा पि ज्ञातीति वाच्यं अन्यथा
 न जानामीति तदाकारः स्यात्। अत आत्मानमहं जानामीति स्वयं प्रकाशतया ज्ञातमानमात्मानमुल्लिख्य ने
 स ज्ञानलक्षणमावृणोति तत्र विषयीकरोतीति शुभपक्षा समानं वै। स्वयं प्रकाशस्य विरुद्धे इति मामहं जानामीत्यत्र
 न वचनादेव स्वयं प्रकाशवत् आत्मनः सिद्धं। ननु वृत्तं न जानामीत्यनात्मन्यपीदृशा वृत्तवो। स्त्रीति तस्मापि स्वयं प्रका
 शवत्प्रसंग इति चेत् अथ कोऽप्येवोऽनात्मा यस्य स्वयं प्रकाशवत्मा प्राद्यायते। वृत्तवादयो धर्मा यत्र प्रतीयन्ते अ
 यमेवेति चेत् किमस्मिन् रूपं तस्मात्तु भूय इतर विविक्ततया प्रदर्शिता। कपालाद्यास्वोवयवविशेष इति चेत्
 न च वयवावयवविच्चादयो हि वृत्तसंवदा अन्ये। न वृत्त एतद्वत् स्वरूपं एतदस्य स्वरूपं वाच्यं। एतदस्य स्वरूपं विविध

न चाभासमाय

सिद्ध ^५ वञ्जनशक्तोमीतिवेत्। कथमशक्तिः अननुभूयमानवाद्वा निर्विशेषवाद्वा। ताद्यः घटश्चरूपस्य सर्वजतीनानुभूत
 वसिद्धवात्। द्वितीयेपिवक्तव्यं निर्विशेषमनुभूयमानं यश्चरूपं तत्किं संतोऽनुभूयते च तन्निवृत्तमानांतरेण वा। अं
 ते निर्विशेषत्वेमाद्यातः न हि निर्विशेषं वस्तुमानांतरविषयशतिसंज्ञवति। कजुरादेः सर्वस्य लोकि कप्रमाणस्य
 १६ सविशेषवस्तुविषयचनियमात्। तस्मान्निर्विशेषं सकलवाद्वा न साद्यविषयस्य ज्ञासमानं वस्तु घटश्चरूप
 मित्यवशिष्यते। तत्किमात्मनो निधत्ते न वेति विवारणीयं। निधत्ते वेत्ता न। तेदकधर्मात्तात्वात्। निर्विशेषत्वा
 त्। धर्मिप्रतियोगिनो ह जयोरपि स्य यं प्रकाशत्वेन तद्विशेषितत्वेदस्य प्रमाणेन ग्रहीतुमक्षयत्वात्। तस्याश्च
 यं प्रकाशात्मरूपमेव घटश्चिच्छिन्नां एवं पदार्थांतरमप्यात्मरूपमेवेत्यनात्मा आत्मनि त्रिो नास्तीति वा। कस्मश्च यं प्र
 काशत्वमापाद्यते तु लुप्त्या यादिति। अतः स्य यं ज्योतिः स्वभावानंदस्वने। संगोदासीन एवात्मा। नाद्यनिर्वचनीया
 विद्यासंबन्धाद्देताकारेण जाति। रज्जुरिव सर्पदंडाद्यात्मना। परमार्थश्च न द्वैतं ना द्वैतं आत्मैव केवलो विज्ञानस्वतः १६
 रामा।

तिसिद्धं॥ आत्मायं सर्वसंबद्धो जातुर्जासक उच्यते॥ नित्यो यमविनाशिवाडुपादेयः कथं भवेत्॥ न चैहिकाशुष्मि
 कसकलसांसारिकेषु खलु तत्सावकलायादिषु कस्यानादिनवसंवितपुण्यनिवयद्रूपितकलमस्याशेषविष
 यलोषदर्शनामादितो देगस्य परमपुरुषार्थकामिनो मुमुक्षोः॥ कथमुपादेयः स्यात्॥ तत्र यद्यप्ययमात्मानित्ये
 विनाशसामग्रीरहितत्वात्॥ आत्मविनाशस्य हि दुर्मशक्यत्वाच्च॥ अस्मात्काले यास्यात्तावात्प्राप्तकाले या
 हकात्तावात्॥ नवपरिच्छिन्नत्वादस्यानित्यत्वमनुमेयं॥ आत्मत्वात् आत्मास्यपरिच्छिन्नः॥ यत आहुः यच्चाप्नोति य
 दादन्नेयच्चात्रि विषयानिहो यच्चास्मसंततो जावस्रस्मादात्मेति कथ्यते॥ व्यापकस्य पिणानादेरनित्यत्वं दृष्टमिति चे
 त्॥ न॥ व्यापकचापरिज्ञानात्॥ सर्वसंबद्धं हि व्यापकत्वं॥ सर्वस्मिन्सर्वीत्मना संबद्धमननुगता नामधिष्ठानमि
 तियावत्॥ न ह्यन्येनान्यत्सर्वीत्मनाव्याप्यते॥ व्याप्यस्वरूपामत्र प्रसंगात्॥ व्यापकस्वरूपविनिर्मुक्तस्वरूपात्तावात्
 अन्यथा सर्वीत्मनाद्यास्प संज्ञवातो नवकालदेशवस्तुपरिच्छिन्नेषात्मनि प्रमाणांतरा प्रेक्षा॥ जातु नवत्स्यं प्रतिभात

सिद्ध.

१७

४

वात् । सर्वजगदवतासकवेन श्रुतौ प्रसिद्धं वात् । तमेव ज्ञातमनुजातिमवतस्य माभासर्वमिदं विजातीति श्रुतेः । तथा
पि सुखदुःखाभावितरत्वाद्दुःखादेयत्वेमेवानुक्तिमिदमनुपादेयत्वं आदानक्रियाविषयत्वं वा इच्छाविषयत्वं विरहो
वा स्रुतिमाध्यमविरहो वा ण्दिशेषितसुखदुःखाभावितरत्वं वा विशेषमेव तन्मन्त्रद्वान्नायः इष्टापत्तेः । सुखदुः
खाभावयोरप्यनुपादेयत्वापत्तेश्च । न हि सुखं वा दुःखाभावो वा आदानक्रियाविषयीक्रियते । न द्वितीयः इच्छा
तद्विषययोरप्यनुपादेयत्वापत्तेः । ताभ्यामुपलक्षितं विषयस्वरूपमेवेति वेत्तानां दुःखस्याप्यनुपादेयत्वापत्तेः । ज्ञानवि
षयस्यैव इच्छाविषयत्वात् । इच्छाजनकस्य वज्ञानस्य सविकल्पकत्वेन दुःखाभावविशेषणदुःखविषयत्वात् । विषये
कदेश इति वेत्तानां सुखे तद्वत्तावात् । इच्छाविषयविशेषस्वरूपमात्रमुपादेयमिति वेत्तानां अहं चर्गीत्यामित्यत्रात्म
नोपितत्वापत्तेः । न तृतीयः स्रुतिमाध्ययोरपि दुःखतस्यावनयोरनुपादेयत्वात् । न च त्रयः विशेषणवैयर्थ्यात् । १७
नयं वमः । साध्यावैशिष्ट्यात् । अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्दुःखतसाधनतादात्म्यस्यानभ्युपगमपराहतत्वात् । रामः ।

वसर्वात्मकव्याघातः। सर्वधिष्ठानत्रयेवसर्वात्मकवार्थचातुः। नहिस्त्वस्मिन्मिथ्यातादात्म्यमस्ति। सत्पद
विरोधतः॥ तथावानुपादेयत्रयेवनिर्वक्तुमशक्यचातुः। किमिदमनुपादेयत्रमात्मनोनिष्ठमापाद्यतइतिवेत्तुः॥
नास्तरानुपसर्जनत्रयेवोपादेयार्थचातुः॥ तच्चमुखवदुःखात्तावयोरेवोपादेयतातदुपपन्नचातुः॥ मुखवदुःखात्तावे
तरश्चात्मा। तावन्नपत्वेनदुःखात्तावानात्मकचातुः॥ सर्वशून्यात्मकवेदुःखात्तावानात्मकत्रयमप्यस्तीतिवेत्तुः। नावि
ज्ञातुरात्मचातुः॥ नवशून्यंविज्ञातुः। नवविज्ञानंशून्याश्रयः। अज्ञावस्यज्ञावधर्मचातुः। उपपत्तिः। आरोपितो धर्मधर्मि
भावइतिवेत्तुः॥ तस्मारोपस्याविज्ञानंवाच्यं। नहिनिरधिष्ठानोन्नतः। अज्ञाशून्यमेवेतिवेत्तुः॥ तर्हिशून्याप्यामिअमेव
सर्वसर्वःप्रतीयातुः॥ नवतथास्मिन्नेनवसर्वस्यप्रतीतेः। किंवसर्वस्यारोपितचेआरोपाधिष्ठानस्यपूर्वमेवसिद्धिर्वा
च्यः॥ तावच्चतएवेतिकथंशून्यंस्यात्। नहिशून्यंशून्यतःसिध्यति। अन्यथापरिज्ञापामात्रचापत्तेः। तस्माद्भावन्नपचादे
वदुःखात्तावानात्मकचातुः। नवपुरवात्मकचातुः। अगादिविषयज्ञानाजन्यचातुः। मुखस्यतज्जुचचातुः॥ अथथातदर्थं

सिद्ध

१८

तथातदुपादानानुपपत्तेः। जन्माजन्मयोश्चात्रेदाचुपपत्तेः। नवसुखसंबंधएवतेनजन्मः। सुखमेजानमितिप्रतीतिः।
सुखात्मनोः। संबंधस्यसमवायस्य। अथचक्षुः। नवद्यात्मासंबंधेद्यतंत्रेसुखेप्रमाणमस्ति। त्रयावांगीकियतात्रयाप्या
त्मतादात्मापन्नस्यनित्यसुखस्यैक्यकारात्। किंवसुखात्मनोप्रादात्मेअहंसुखमितिप्रतीतिप्रसंगः। नवतदक्षितस्मा
त्सुखदुःखात्मावाच्यचादनुपादेयआत्मातन्वताभ्यामन्यः पुरुषार्थः। श्रियेनात्मासुसुद्धरणामुपादेयः स्यात्। नट
मचमेवपुरुषार्थात्प्रयोजकंतथालोकेव्यवहारात्तावात्सुखमेस्यात्तदुःखमाभूदितिआत्मसंबंधिसुखदुःखा
भावयोरेवकाममानयात्तान्वात्मास्येसादितिकामना। स्मिन्वाकाम्यमानं पुरुषार्थः। नवायमलौकिकः पुरुषा
र्थः। लोकव्यवहारानुद्गद्यनेनैववेदेनपुरुषार्थप्रतिपादनात्। अन्यथा। अलौकिकचातुर्धर्मास्यायिसुखरूपात्ता
नस्यात्राकिंनकिमयंलोकोत्तरः। येनैहिकंपारात्रिकंवससाधनंसर्वपुरुषार्थपरिग्रज्जाजन्मब्रह्मवर्षाधरोषड
खज्ञानेनात्मानमवसादयन्नलौकिकः पुरुषार्थः। यमात्मेतिवदन्नेवकृतार्थः स्यात्। तथावरागिगीतं। वचंष्टदाव

१८

रामा

नेष्टुमोष्टगालचंस इति॥ ननु निर्विषयं मोक्षं मे उमर्हति गोतम इति॥ किं वयं यात्मा पुरुषार्थः स्यात् कथं तस्य
प्रयत्नः लब्धमात्मानमुपेक्ष्य वैषयिकसुखलोभात्तत्र तत्काम्यतीर्थोदौ प्रियत्वे प्राणिना न वते प्राचाः शस्त्रेणापि
तदनुमोदनाशनलोकवचनात्तातनवेदवचनादपि मतिरुत्कमणीयाने प्रयागपराणं प्रति॥ कुष्ठाद्युपहताश्च डभवा
भावमुद्दिश्य प्रियत्वं शति उमर्हजनीनां॥ तत्किं मनात्मेवोपादेयः॥ कश्च संशयः सुखद्वारवाभावयोः तस्माधनानां वपुत्र
कलत्रपृहक्षेत्रगोहिराणादीनामुपादेयवस्थाविगीतव्यात्॥ ऐहिका मुष्मिकसकलसुखतत्साधनजातमुपे
क्ष्य केवलमात्मानमेवोद्दिश्य श्रवणादावपि केवलप्रवर्तन एवेति वेत्तते तर्हि प्राचा न वतु बहुना मञ्जुहो न्याय्य
इति न्यायान्॥ द्वित्रा एवहिते॥ विलासमानर्दं ब्रह्मेति सुखरूपव्यमयात्मनः श्रुतेः श्रूयत इति वेत्तु श्रूयतां नाम न ह्येताव
ताप्यात्मा पुरुषार्थः न हि सुखमित्येव पुरुषार्थः स्वसंबन्धितयेव तस्य पुरुषार्थश्चाश्रयः अन्पथाश्रयसुखस्यापि पुरुषार्थ
यापनोः न हि सुखं सुखस्य पुरुषार्थः सांसारिकमपि सुखेनानाहुः स्वसंनिजमनुपादेयमेवेति वेत्तु न गत्यंतराभावात्

सिद्ध

१८

नहि निजुकारियाच्छाह्यनधिश्चयाणं। आपातिवेत्तुं दुःखं परिहर्तव्यं सुखं तत्पादेयमेव। कथं तर्ह्यीमज्ज्ञानार्थं श्रवणं
दिविधिः। दुःखाभावार्थमेव। एवमात्मनो पुरुषार्थं चेप्राने। ब्रूमः। यथात्मा सर्ववस्तूनां पदर्थे सकलं जगत्। आनदा
स्ति। स तत्रोपावनादेयः। कथं वद। यदपह्नुतस्मर्त्तव्यं यद्देन रश्मिं ब्रवत। स तत्रा सर्वपदार्थानामनादेयः। कथं वद। यदशे
प्राणिनः सर्वे जगद्वाद्याः। ह्यमपश्चयोऽश्नानः। सर्वभूतानामनादेयः। कथं जवेत्। यच्च ज्ञुः सर्वभूतानां मनसो यमनो विदुः।
यत्तज्ज्योतिर्ज्योतिषां देवो नोपादेयः। कथं प्रभुः। मोदप्रमोदयज्जाप्तामानंदात्मा तमोगतः। जीवयत्यखिला लोकात्रना
देयः। स्वयं कृतः। यस्यानन्दसमुद्रस्य लेशमात्रं जगद्भूतं। प्रसृतं ब्रह्म लोकादौ सुखा खिंकाः परित्यजेत्। हेराण्यगत्वमैश्व
र्यं यस्मिन् दृष्टे दृष्टायते। सीमा सर्वपुमर्थानामपुमर्थः। कथं जवेत्। यत्कामा ब्रह्म पर्यन्ता इन्द्राद्याः। आसप्तपदाः। स्वयं
भोगं त्यजंसेव प्रपुमर्थः। कथं दृष्टं। यद्दिदृक्षा फलाः। सर्वा वेदिको विविधाः। क्रियाः। पागाद्या विहिताः। अस्मिन्नुपेक्षा
वदते कथं। यदृष्टिमात्रतः सर्वकामाद्या दुःखभ्रमयः। विनशयन्ति ज्ञानेनासा उपदेयः। कथं न तो। आह्लादरूपता

१८

रागा।

[illegible]

सिद्ध.

२०

रं च प्रवृत्त्युपपत्तेरिष्टत्वात् ॥ तत्फलस्य जातत्वात् सर्वशेषदुःखाभाव रूपवत्प्राप्तसाक्षात्कारेणैव सफलत्वात् ॥
तान्नानप्रविनसाध्यं दृष्टेराशयितत्वात् तदेतन्मस्यात्मचादिति वेत्तव्यं परामर्शस्य ज्ञानोत्तरकालीनत्वात् ॥ दुःखाभा-
वोपिन केवलः पुरुषार्थः दृष्टदुःखेपि विषये जोग्यमुखलोभेन प्रवृत्तिदर्शनादिति वेत्तव्यं आत्मन एव परमात्मेद रूप-
त्वेन सुखस्यापि सत्त्वात् न वा त्रविप्रतिपत्तिः परम प्रेमास्य दत्त्वेन सुखरूपवत्त्वसिद्धत्वात् असुखात्मनि प्रेमादर्शना-
त् न व सुखस्य जन्मत्वात् जन्मजन्मयोरात्मसुखयोरनेदा उपपत्तिः अन्यथा सिद्धे न व सुखं मे जातमिति प्रतीत्यात्
तत्सिद्धिः शुभादृष्टवशादात्मस्वरूपसुखाभिव्यंजनयोग्यात् ॥ करणवृत्त्युत्पादेनात्यथा सिद्धे न वा हं सुखमिति प्र-
तीत्यापत्तिः विद्वांसं प्रतीक्षापादनात् ॥ तत्र विडम्बस्वप्नस्राहंकारदेहादेवात्मा जिमाना तत्तत्र वात्मन उपसर्जने ॥
तथैव स्फुरणात् ॥ अत एव ज्ञानसुखादिगुण आत्मेति तार्किकाभ्राता ॥ न व दुःखेपीयंगतिप्रमादुःखस्य सुसुप्तसौ-
म्यनिवारिचेनात्मस्वरूपत्वाच्च उपपत्तेः प्रमाणाभावाच्च सुखात्मकव्याहकश्रुतिविरोधाच्च तथा वात्मनैव प्रवृत्त्या

॥

२०

ताम

र्थता प्रयोजकं। तव लोकोत्तर बोधालंभः। महावृत्ता वैरेव व्यासवशिष्टादिभिः। महाराजैश्च समाधत्तैर्हिका
मुष्मिकसकलसुखतत्साधनस्यात्मलिप्सयैवोपेक्षितत्वात् न वव द्धुयहो न्यायाद्रेहात्माभिमाने तदभावात् न
सुखरूपवेष्यात्मनः। ससमृद्धिसुखाभावादपुरुषार्थत्वं। संधस्य भेदो देशकया तस्यैव तत्पन्नमुपादेयं कथं मे
प्रियतम आत्मन्यभेदेन प्रविशेदितिका मयमानो भेद भ्रमस्य प्रावस्थादभेदं कर्तुं शक्नुवानः। संधमात्रेण सन्नुष्यति
न वसंधः। संधतः प्रस्यार्थः। सुखं डः। स्वात्ता वेतस्त्वात्। यत्सुखं प्रस्यार्थं इति तस्य सुखे अनात्मचारोपनिबन्धनत्वा
त् न वक्रुष्टाधुपहतानां मरणानुपपत्तिः। तत एवात्मनः सुखरूपत्वमिदं। ते हि परमप्रियतमे आत्मनि डः। एक
राणं देह इति तमुपेक्षते न चात्मानं पारलौकिकसुखे कामनादर्शनात्। एतेन कामपतीर्थोदौ मरणं व्याख्यातं।
राणामपि देहपरिमाणरूपत्वात्। आत्मन एव पुरुषार्थत्वे मुक्तमं सारिणो रविशेषा पत्तिरिति वेत्तानां ज्ञानाज्ञा
नास्यो विशेषात् अज्ञानी हि भ्राता कर्ता। प्रोक्ता मं सारी जगाम रणधर्मो इत्येवात्मानं जानाति विद्वान्मश्रुत

सिद्ध-

२१

द्विहृदाकर्तृजोक्तसंसारिजराजन्मादिश्च न्यःस्वप्रकाशसच्चिदानंदपरिपूर्णश्च तावाशनाघाततीतामूलानागुने
तिनेतिसत्तानादिलक्षणः सर्वज्ञगदधिष्ठानभूतमात्मानमागमाचार्यश्चात्र नैकवाक्यतया साक्षात्कृत्या
शेषडाखनिदानमहानंतश्चार्थववाविवादेशकालवस्तुपरिच्छेदरहितपरिपूर्णानंदवियहन्महिमप्रतिष्ठि
तः परमप्रसूयार्थरूपोभवति नवततः परं कामधितव्यमस्मि सर्वेषां कामानामात्म्यामिमीमन्वाशिन आत्मसाक्षात्का
रश्रुतिजन्यः कथं स्यात् इन्द्रियजन्यस्यैव ज्ञानस्य साक्षात्कारश्चात्र शब्दस्य वपरोज्ज्ञानजनकवशात् साक्षात्
नवापरोज्ज्ञे आत्मनि शब्दस्याप्यपरोज्ज्ञानजनकव्यमेव पुक्तमिति सांप्रतं करणश्च तावस्यान्यथा कर्तुमशक्य
वाशः अपरोज्ज्ञयोगेपि वस्तुदौ शब्दादिनापरोज्ज्ञानस्यैव जननाच्च न वपरोज्ज्ञानमभ्यस्यमानमपरोज्ज्ञं भवतीति २१
क्तं अनुमित्यादौ तथा दर्शनात् उन्नरोन्नरज्ञानस्यापि शाब्दाविशेषात् नवमास्त्वपरोज्ज्ञानं अपरोज्ज्ञमस्याज्ञानत
त्कार्यस्यानुच्छेदप्रसंगात् तस्मान्नाम्येवात्मन्यपरोज्ज्ञानं अत्र वदन्ति अवगाधभ्यामज्ञानितशाब्दज्ञानमशुद्धत

२१

समा

भावनाप्रवयसर्विवमत्रःकरणमेवात्मसाक्षात्कारेकरणं। नवज्ञातनाधीतसाक्षात्कारस्पृष्टप्रवसाक्षात्कारवद
प्रामाण्यंशहप्रमाणमूलत्वेनविश्वासात्नवयतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्पमनसासहेतिश्रुतिविरोधःआगमगम्यत्वे
पितृत्वात्तत्त्ववाक्यस्यलौकिकशब्देवैदिकसंस्कारासंस्कृतमनोप्राप्त्यनिषेधपरवाशतत्त्वाआगमस्यैवात्म
न्यपरोक्षज्ञानजनकत्वात्तच्चोपनिषदंपुरुषंष्ट्वामीतिश्रुतावात्मन्यैवोपनिषदवविशेषणव्यवहारात्तच्चैतरावि
षयचेसतितन्मात्रविषयत्वेसंप्रजसमस्याप्रमाणात्तरात्पानर्तकत्वेविशेषणवैद्यर्थोऽलौकिकस्यापिवाक्य
स्यदशमस्यप्रमीत्यादेरात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वेवदृष्टत्वात्प्रमाणस्वभावहानिःस्यादितिवेशनप्रमेयानुसारिचा
त्प्रमाणस्यज्ञावस्यप्रमेयस्यनित्यापरोक्षत्वात्नवज्ञानगतोधर्माधरोक्षवंप्रवसात्तद्दपरोक्षाद्ब्रह्मयज्ञात्मास
र्वीतरस्यात्मनोप्यपरोक्षव्यवहारात्किंतदपरोक्षव्यवहारात्तच्चमेवतच्चप्रमातरिविआत्तंयाव
द्यावत्प्रमातुर्विप्ररूप्यतेतावत्तावत्तपरोक्षयोत्कर्षदर्शनात्तथावापरोक्षस्यज्ञावेवात्मनिपरोक्षज्ञानंजनयन्नूवेदो

सिद्ध. भ्रात्रिमेव जनयेत् अन्यथा छितस्यायथा बोधनात् रभोजसाधनी भूतस्य वात्मसा जातकारस्य मनोजस्य चैव नि
 वारिकरणजन्यतया प्रामाण्यप्रसंगात् नववेदमूलकतया प्रामाण्यप्ररोजतया वेदेना नवबोधात् वाङ्मनसांती
 तत्र श्रुतिव्याकोपश्च नवलौकिकविषयव्युत्पत्तेर्वाधकात्तावात् न तदश्रुतिविषयव्येपि समानो दोषः लज्जाया येव तद्वाध
 नाशाननुत्तमस्या हि वाक्के लज्जाणे वनपुक्ता तागल जगन्मात्रकदेशपरिग्रहे श्रुतार्थपरित्यागप्रसंगात् नवपद
 योरेकविभक्तपक्षनिर्दिष्टयोः सामानाधिकरण्यापरा मधीनत्ररंपदार्थयोरे दोषाकार्यमवावत्प्रतीयते सववि
 रुद्धस्य तावयोः संसार्प्य संसारिणोऽङ्गीदपरमात्मनोर्निषेधवतीति मुख्यार्थानुपपत्त्या लक्षणापुक्तेतिमाप्रत
 श्रुतिमिदोऽन्यपक्षमावात् नवविहृदस्य तावयोर्नेदया हिमानात्ररविरोधेनाविहृदयो रंशयोरे दोषो व्यततिवाच्यो २२
 श्रुतिविरोधेन नेदया हिप्रमाणस्यैवा प्रामाण्यात् अन्यथा लज्जाया प्यवैदा द्वितीयप्रस्थाताम बोधनं न स्यात् ॥ स
 कलनेदया हिप्रपक्षादिविरोधात् तथा च मुख्यार्थेना उपपत्तिर्न वा शक्यलक्षयोः संवेधः लक्ष्यमात्मनो मंगवात्तम रासा ॥

संज्ञेन किं वित् संवंधते न वा संवंधो वा लक्ष्यते तथा दर्शनात् न व सर्वथा न निधेयो र्थो लक्ष्यते इति दृष्टे लक्ष्य
दार्थे भूकता प्रसंगात् तत्रापि लक्षणायां लक्षणा न वच्छा प्रसंगात् किं व प्रदा भ्यामेका र्थो लक्ष्यते र्थ द्वयं वा नाद्यः
एकपदवैयर्थ्य प्रसंगात् पदार्थवाक्यार्थयोरविशेषापत्तेः विशेषे वा संवंधो वाक्यार्थो न स्यात् अतएव न द्वितीय लक्षणा
भाव प्रसंगाच्च न हि विरुद्धयोरनेदां च यथा कृता लक्षणा नित्रयोरनेदे पर्यवस्येदिति किं व वेदात्ते तच्च मादिवाक्य
मेव प्रधानमिति सर्वतदुपकरणमेव तथा च प्रधानवाक्ये एव कथं लक्षणा तत्रासमवेतार्थत्वेनेतरवैवसायुक्ता
गुणोत्पत्त्याप्य कल्प्यमेति न्यायात् अत्र केचित् तच्च मस्यादिवाक्ये लक्षणे वत्ता वत्तांङ्गीक्रियते न व विरुद्धयो जीवपरमा
त्मनोऽस्मात्मा नाधिकरणपात्रपत्तिः रज्जुसर्पयोरिव एकस्य बाधेनापि तदुपपत्तेः त्वोत्तयोर्मध्ये कस्य बाध इति विनिग
मकाभावे हि परमात्मन एव बाधमाशङ्केत तदा शास्त्रमपुरुषार्थजीवे पर्यवसितमिति न प्रमाणं स्यादिति वाच्यं स
त्वं ज्ञानमनं तच्च ह्येति मंत्रवर्णा तूत्रद्वयाः सत्यत्रै अवधारिते परिशेषात् जीवस्यैव संसारिणो बाधा तन्त्रकोऽर्थः

मिद्ध.

२३

जीवः वैतर्क्यं जडो वा आद्ये ब्रह्मे वेति वाधा उपपत्तिः ॥ द्वितीये च गदि वद्भोक्तु बा उपपत्तिरिति येनैव दोषावे
तन्मात्रा मवेन तस्य प्रसिद्धजडा जडविलक्षणत्वात् न च नीरूपस्य वैतन्यस्यात्रासा उपपत्तिः नीरूपस्यापि
गतस्य च लजले आत्मा ददर्शनात् ॥ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतेः ॥ तथा वेदं सर्वं यदयमात्मेति शास्त्रात्
सर्वस्यात्मानं तत्कार्प्यस्य बाधे केवल आनंदरूपः परमात्मे वापवर्गः वशिष्पतश्चिंतन किञ्चिदुपपत्तौ तत्र वं ध
मोक्षयोर्वैयधिकरणपत्रेः मोक्षार्थिप्रवृत्त्युपपत्तेश्चानस्य च स्पष्टमोक्षार्थमन्यो य तत्तेन वाचनात् ॥ पु
षार्थः न वदुः ॥ एतद्वत्पादुः खात्राव एव पुषार्थः कस्याप्यपुषार्थः स्यात्तस्यैव बाधितत्वात् न च जीव
त्माः सत्यः ॥ अनेन जीवेनात्मनेति सत्येन परमात्मना ॥ नेदं अवगणात्मानान्योऽतोऽस्मिद्वष्टेत्यादिना नेदप्रतिषेधा
च्चानवद्यतोऽसंसारिश्च तावत्परमात्मनः संसारिश्च तावज्जीवरूपतानुपपत्तिः ॥ अविद्याद्युपाधिसंबंधा
न्नभोनीलिमवदुपपत्तेः ॥ नवरूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति वाक्यादात्रास रूपं च जीवस्येति वाक्यं तत्र हितं ननु उप

२३

रमा।

बाधाक्रान्ततत्रछरीरसादृश्यस्येवप्रतिरूपपदेनविवाहितत्वात्॥अवतुवाप्रतिविंवमयाभिनामत्यःप्रत्य
 भित्तानेनविंवप्रतिविंवयोरनेदग्रहाराकथंनहिनेदमवहारा॥एकस्मिन्नेवस्वरूपेसर्वकल्पनारहितेमुख्य
 द्रादौविंवप्रतिविक्स्वरूपत्रिविधव्यवहारस्योपाध्यनुप्रविष्टचारोपानत्ररदर्शनात्॥तस्मात्तत्रमस्यादिवाक्यो
 बाधायांसामानाधिकरणमितिकल्पनावेदवाच्यानन्याध्यातो लक्षणायापरिपूर्णसद्विदानंदप्रत्यगात्मावबो
 धनमनुपपन्नमिति॥अत्रोच्यते॥विद्वयोरनेदोहिनवेदेनप्रमीयते॥अनन्यगतिकत्वेनमात्ररस्यप्रवाधनं॥
 यदत्रोक्तंमुख्यार्थानुपपत्त्यनवात्रलक्षणेति तत्रविद्वद्वन्नावपोजीवपरमात्मनोरनेदस्यप्रमाणवाधित
 वाश॥नदिविरुद्धयोरनेदःकवित्प्रमाणेनदृष्टःनवमानात्ररस्यवेदेनवाधितयानानुपपत्तिः॥नहिवा
 च्यस्येववाध्यतेकिंनुविषयसिध्यन्मथानुपपत्त्याइहउच्यतेतरेणापितदुपपत्तेर्मुख्यार्थानुपपत्तिरेवअन्यथा
 सर्वत्रलक्षणोच्छेदप्रसंगः॥लोकेपिनिश्चितप्रमाणेएवलक्षणातथायतादृशवाक्यविरोधेनविरोधिमानात्र

सिद्ध

२४

रस्यवाधितत्वादनुपपत्त्यत्रलक्षणास्मात् नवलक्षार्थस्यासङ्गस्यवाव्यर्थेनसंबंधानुपपत्तिः सतोऽपि
द्रव्याविधानाकरणाद्युपाधिसंमर्गस्याविद्याध्यारोपितस्य दिवांधपरिकल्पितमवितृतमः संमार्गवदुपप
त्तेः कल्पितसंबंधेनलक्षणाप्रामाथिकीनस्यादितिचेन्नैवोक्त्यद्वैतविरोधेनैवद्वैतासत्पक्षेऽप्यद्वैतवादि
नः सिद्धान्तविशेषस्यातिस्पष्टत्वात् नवलक्षपदार्थेऽसूक्तताप्रसंगः पदार्थप्रतिपादकविज्ञानमानेदं ब्रह्मेत्या
दिनैवततपदार्थप्रतिपादनात् तत्रचलक्षणाभावात्तानतस्तानवलक्षानत्वादिशामाद्यवैशिष्ट्येनिर्द
र्मकलक्षपदार्थासिद्धिर्नानोपाधिसंबन्धव्यक्त्यतिरिक्तसामान्यान्युपगमात् अनुगतव्यवहारस्यानुगत
व्यक्त्येवोपपत्तेः प्रतिविशेषेषुविश्ववत् तत्रमर्थकविधयामाद्यादिपदेनवक्तुंशक्यएव नवमाहिलिविप्रतिप
त्तिः सर्वप्रमाणव्यवहारोच्छेदसंगतत्वात् अज्ञातस्यप्रमाणविषयस्यसाक्षिव्यतिरेकेणसिध्यभावात् प्रमाणा
सिद्धयेऽज्ञानस्यनिवृत्तिर्नस्पात्ता तथाचैवाप्रमाणदेययोर्प्रमाणरुतातिशयाभावात् अत्रमसिद्धस्यप्रमा

सू. ३

२४

रामा

नेध-

णविषयं चे विवै। तथावप्रमाणप्रदत्तेः पूर्वमेवाज्ञातत्वेन साक्षिणा साधितमेव प्रमेयं प्रामाणं विषयी करोती
ति पुक्तं अतो नात्र विप्रतिपत्तिः तथावसुरेश्वरः प्रमाणमप्रमाणम्वा प्रमाणासंतथैव वा कुर्वत्येवं प्रामात्रतदसं
भावानाकुतः। नवपदयोरेकार्थत्वा नेकार्थत्वं विकल्पः। एकार्थत्वेपि वाक्यप्रमाणजन्यस्यैव ज्ञानस्य भेदभ्रमनिव
र्तकत्वात् न वेकपद्वैपथ्यं तेन विना विरोधात्तावेन लक्षणाया संवद वाक्यार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् रूपद
मात्रस्याप्रमाणत्वाच्च नवप्रधानताके लक्षणा नुपपत्तिः इतरानुपपत्तिनार्थप्रतिपादकत्वं हि प्रधानत्वं नाम
तच्च लक्षणाया मुख्यत्वादेव न्यदेतरानवस्थापय विरोधः यत्र प्रतिपाद्यस्यार्थस्य शब्दशक्तिगोचरत्वं तत्र न्यायावता
रात्॥ ननु कटव नो ह्यवमु विवदः। विद्यायनेकसंसारधर्मस्यो निष्कृष्टस्य प्रत्यगात्मनोऽवस्थात्रया नुगत
स्य शुद्धस्य विदेशस्य परमात्मना जगतकर्तृत्वादि स्यो निष्कृष्टेनाकाशादिष्वनुसूतेन श्रुतेन परिपूर्णमधिवा
नंदस्य तावेनाज्ञे दोलज्जणाया बोध्यत इति प्रतिपादितं तथा च भेदो न निराकृतः स्यादनात्मनेदस्य तदवच्छिन्नत्वात् नवा

सिद्ध

२५

तपरमात्मनो ज्ञेयग्राहक प्रमाणवदनात्मज्ञेयग्राहकस्यापि प्रत्यक्षादेरग्रामा एवमेवेति सांप्रतं दृष्टान्तासिद्धिः
नहि आत्मपरमात्मनो ज्ञेयग्राहकं मानमस्ति तयोः स्वयंप्रकाशत्वेन मानाविषयवार्तविशिष्टविषयस्य मानस्य
विशेषणज्ञेयगोवरत्वेनान्यथा सिद्धत्वात् परमात्मज्ञेयसाधकवार्तविशेष्याज्ञेयग्राहकेण तच्च मस्यादिप्रमाणेन
बाधितत्वात् नवानात्मज्ञेयग्राहकस्य प्रत्यक्षादेर्बाधकमस्ति नवानात्मस्वरूपगोवरत्वेपि प्रत्यक्षादेर्ज्ञेयगोवरत्वं
धर्मिप्रतियोगिज्ञेयानां ग्रहे कर्मयोगपथादिविकल्पप्राप्त्या न्यो न्याश्रयानवच्छाद्यते । पाविनिगम्यचायनेकदोष
ग्रामादिति वाच्यं आतिरिक्तज्ञेयगोवरत्वेपि स्वरूपज्ञेयगोवरत्वं स्पष्टदुरपक्वत्वात् न वक्ष्यरूपमिति प्रतीत्युपप
त्तिः । आत्मनश्चैतन्यमिति वदुपपत्तेः न यज्ञेयस्वरूपशब्दोऽप्यपि चापत्तिः स्वयंवहारे इतरसायेत्यत्र निरपेक्षत्वात् न वि
शेषात् नवानात्मज्ञेयज्ञेयपत्तिः एकस्मिन्नपि देवदत्तेपि तृत्यादिव्यवहारार्थं उवाचपेक्षादर्शनात् नवप्राप्ताप्राप्तविवेके
न सापेक्षत्वेमेव ज्ञेयोऽस्तीति वाच्यं तस्यापि स्वरूपानतिरेकात् न वक्ष्यरूपाय ज्ञेयस्वरूपेण चापत्तिः अन्यथा ह्यस्य

२५

रागा

मेवाखंडमिति वाच्यं घटा घटस्य जेदे पघटत्वादर्शनात् न व घटादेकस्मात् घटात्तरे वैधर्म्यमस्तेति वाच्यं चित्तस्य
 पित्तस्योक्तदोषेण जेदवानंगीकारस्तत्र न व वैधर्म्यमित्येव स्वरूपं जेद इति वाच्यं अनात्मस्वरूपाणामपि वैधर्म्यव्याप्त्याश्च
 यत्तु कैश्चिदुक्तं यथा यथं वित्तमेव जेदः यथा घटादौ स्वरूपं अन्योपाभावावैधर्म्यमस्मात्मा न्यादौ बुद्ध्यमेव वैधर्म्यम
 वारं अभावे स्वरूपमेव इतरा संज्ञादिति तत्र स्वरूपजेदस्यावश्यकत्वादितरयोश्च व्यभिचारात् जेदव्यवहाराप्रयोजक
 वेनाङ्गीकारवैयर्थ्यात् एकाकारव्यवहारस्यैकरूपविषयसाध्यत्वनियमात् न व स्वरूपजेदपदोच्चस्मादपि स्वस्य जे
 दस्यादिति वाच्यं स्वस्य प्रतियोगिकोटिनिवेशोऽन्यस्य धर्मिणो विरहात् धर्मिकोटिनिवेशे वा प्रतियोगिनोऽभावात्
 न व जेदस्वरूपयोः परस्परात्तर्जोवेनान्यतरपरिशेषापत्तिः जेदस्य स्वरूपानतिरेकात् न व स्वरूपजेदः किं नित्रे जेदव्यवहा
 रप्रयोजकोऽनित्रेवेति विकल्पावकाशः न यच्चित्तवस्तुमात्रे धर्मिप्रतियोगितानापेक्षानपेक्षाभ्यां जेदा जेदव्यवहारयोर्जा
 यमानत्वात् तद्वत्तानकार्यत्वं प्रपञ्चस्य सर्वमुक्तं तत्कथं प्रत्यक्षाद्यत्रोद्धेन जेदाशंका इति वेत्ततस्ते वा सिद्धे ब्रह्माकार्य

सिद्धि

२६

वस्य वदुःशः श्रवणाश्च देवसौमेदमग्र आसीत् यतो नाश्मानि रूता निजायते आत्मन आकाशः श्रेष्ठत एव मे तस्मादा
त्मनः सर्वदेवाः सर्वलोकाः सर्व एते आत्मानो व्युत्थरति इत्यादि श्रुतिः जन्माद्यस्य तद्यति यायाव न वद्वानकार्यं च मपि
वदुःशुभं ते मृत्यु नैवेदमाहृतमासीत् तदेतद्व्याकृतमासीत् इन्द्रो माया निः पुरुष पश्यते मायां वप्रहृतिं विधातुं
सदासीन्नो सदासीन्नमग्र आसीदित्यादि श्रुतिः प्रायासाच्च काश्चिन्नानि न भिद्यन्ते कश्चिन्नपचादिति यायाव एव तद्विभुति
नां परस्परविरोधो ज्ञेयमपि कारणमश्रुतिं हि जगत्कारणमिति वेत्तां यथा योग्यं परमा एवादि के मेव तस्मादना
त्मने दे प्रत्यक्षादि सिद्धे जागरुके कथं भवेत्तमिहिः तदयं संप्रहः आत्माने दप्रमित्यापि नाद्यैतं ते प्रसिद्धमिति अना
त्मनेदं समिद्धेः प्रत्यक्षादेः प्रमाणतः। मैवं श्रुत्यभिप्रायापरिहानात् न हितव्यमस्मादि श्रुत्या अनात्मानं पृथक् कृत्वा २६
यिवाश्रुद्धो शयोरने दो बोध्यत इति श्रुत्याभिप्रायः किं वप्रत्यक्वेतद्ये रूढस्ये जागराद्यवस्था त्रयं कर्त्तव्यं नर्थं जातं वयं
निवारि सर्वतत्रैवावुगते साक्षिण पृथक् प्रमित्यवयवतिरेकाभ्यां तदतिरेकेण तस्मिन् त्रयं नास्तीति निश्चित्य अद्वेन प्रत्यगात्मना २७

ब्रह्मणोऽभेदसिद्धयर्थं ब्रह्मण्यभिजातकर्तृ

त्वंपरोक्षादिआकाशादिकंवज्रगद्गातमनचुगातमचुगातेतस्मिन्निश्चिदानेदात्मयथागोपितमसद्भात्येवपतिपन्न
मितिअत्रयमतिस्कांशंअध्यासोपापवादयापमाश्रित्यप्रवृत्तष्टिवाक्यममनंतरप्रवृत्तनेतिनेत्यादिवाक्येनवाक्ये
रयति।ततःशुद्धयोस्तत्रापदार्थयोर्नशाशयोनिस्त्वसमज्ञानात्मसंबन्धयोर्नदेवेदेवाप्रमाद्यमपश्यसंहितानःसं
साररोगराजाचुयगर्जवासाद्यनेकरोगसमुद्भूतडःखजाताचुनवासादितोद्वेगःब्रह्मलोकप्रभवमपिपुरुषे
धमिवमत्यमानःतरतिशोकमात्मविरितिश्रुत्यासंसारदावानलप्रसूतसंतापशमनाश्रुतास्त्रिमात्रविद्याज्ञाना
परमजित्तासुर्युत्तमपरोक्षदर्शिनपरमकाउणिकपुपसर्पति।तेनवशुद्धयोस्तत्रापदार्थयोरभेदेतत्रमादिवाक्येन
नित्यनिर्दोषेणबोधितेष्वपमेवाद्वैतसाजाकृत्यस्वानंदरूपआत्मारामोभवति।अतःश्रुत्यभिप्रायापरितानविज्
जितमेतत्रयदनात्मभेदेनाद्वैतविरतिरिति।यच्चसुत्रंभेदप्रत्यक्षादिगोचरशतितदपिउर्ध्वप्रत्यक्षादेरसद्विषयवे
नचहृपागीवरचाशुसुत्रपश्चाद्वैतवाडपपत्तेश्च।कृतस्तिवेत्तुशुकिंशुद्धंसर्वधर्मावितिर्मुक्तंशुत्रपंभेदःकिंवा

विशिष्टं। आद्येव्यवहारदेवचमपिनाश्रीतिवर्क्यं तथावसर्वव्यवहारानास्पदं सर्वधर्मविनिर्मुक्तं अशुला
 नरावादिशास्त्रमिदं सदात्मकं ब्रह्मैवतामात्रं राणप्रत्यक्षादिगोचर इत्युक्तं यथा। शीनवतदश्वपययतो नव
 धातुघते नैव वायानाद्येर्देवैस्त्वसाकर्मणा वेत्पादिश्रुतिविरोधप्रसंगारहित्ये विशेषणविशेष्यभेदे वि
 शिष्टवत्त्वांतरं तेदृशतिवाच्यं तथावतत्राथयत्तत्राथयदिति भेदवदुत्तरा नवव्यासिद्धिः नवाविशिष्टं
 २७ स्वरूपप्रत्यक्षादिगोचरं तथापि शुद्धवस्तुस्वरूपवनिर्द्धर्मकत्वात् न हि रूपादिविशिष्टे रूपादयः सन्ति नव
 ४ विशिष्टं नाम किं विद्वद्भस्मि। विशेषणविशेष्यतसंबंधातिरिक्तं तथा ननु जवास्तेषां वप्रत्येकममुदायाज्यावि
 शिष्टव्यवहारजनता शीनवसंबंध एव विशिष्टं विशेषणविशेष्यतसंबंधात्पत्रमंबंधे पितृव्यवहारदर्शनात् विशेष
 २७ षणविशेष्यसूत्रव्यवहारानावप्रसंगाच्च। नववस्तुस्वरूपं तेदृशति शंकि उममिशकं तस्य विदारणात्मनो वस्तुस्वरू
 पनाशरूपत्वात् नाशतत्त्वतियोगिनोरभेदात् संप्रवाश न हि पटविदारणं पटस्वरूपवस्तुस्वरूपातिरिक्तं यवतद्यन्तिनामा।

अथानिगमयशासिद्धिरेव न हि त्रिषु अश्रय आश्रयो नवति । अथथा धर्मोपि घटो जलाधारः स्यात् अति
 ने आश्रयेने दोषो विरोधादेव न वर्तते । तस्मादलमनेनातात्मविवारेण सर्वथा प्रत्यक्षादेव आत्मानात्मभेदो वर्तमानासीति
 सिद्धं । यदुक्तं जगत्कारणविषयश्रुतोरतो न ब्रह्मणो विरयो मिथो विरोध इति तत्र । ब्रह्माहाना जगज्ज न ब्रह्मणो का
 राण च तः । अविद्या नवमात्रेण कारणं ब्रह्मणीयतो दृश्यवाद्यनुमानसिद्धानिर्ध्वनीयस्य जगतोऽनाद्यनिर्ध्वनीयवि
 द्येव कारणं । न ब्रह्म तस्य कूलस्य स्य कार्यकारणविकल्पात्वात् । तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमपरमनतरमवात्ममयमात्मन
 ससर्वोत्पत्तिरिति श्रुतेः । कथं तर्हि ब्रह्मणः कारणं श्रुतौ प्रसिद्धं जगत्कारणं अविद्या न च कारणोपकारात् । ब्र
 ह्मकारणश्रुतेरर्थश्चात्र । एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेरद्वितीयत्वावद्ब्रह्मणः सिद्धं । तत्कथं संभाव्यतामिति कार्यका
 राणोरभेदभावलोकासिद्धः ब्रह्मापि जगत्कारणमिति कथमसंभावनाम्यादिस्यद्वितीये संभावना बुद्धिमात्रप्रयोज
 नत्वात्तथाः । नवाहानमपि जगत्कारणं श्रुत्या विवक्षितं । तस्य भ्रमनिमित्तवत्त्वात् नैवोक्तं चात्र कार्यकारणवादस्य

सि-सु वेदात्रवहिर्भूतवाश विवर्तवादष्टौ ववेदात्रवाद्वार्शकिंजगत्कारणमिनिष्टेष्टासां प्रतिज्ञानिदृतिप्रावप्रयो
जनतया तानकारणमित्यभिहितत्वात् न विदमज्ञाने कार्यमकार्ये वा। आद्ये किमथ कारणं अज्ञानं ब्रह्मवा नाद्याः।
तेनैव तज्जनने आत्माश्रयाश अज्ञानांतराचमरणे च न वक्ष्यादिप्रसंगाश न द्वितीयः ब्रह्मणोः कारणवाश अनि
मोक्षप्रसंगाश। द्वितीये च नादित्रावस्थानिदृतिप्रसंगाः। ब्रह्मवश न वचिकल्पिता विकल्पिताः। विशेषः कल्प
नासामप्रज्ञावेन कल्पितत्वाच्चुपपत्तेः नवानादित्यमद्यासअध्यासवासिद्धेः विद्यावाध्याससिद्धिरिति केचन। अन्योथा
प्रयाश न वेते दोषा वस्तुनो वस्तुवापहारकाः कल्पितश्चाज्ञानमथ किमेते ऊर्ध्वः। अतएव तथैव वस्तुवाभावाश अ
तएवोक्तं अलंकारोऽप्यमस्माकं यद्यकिप्रमाणात्पांडुर्दिव्योऽसुधत्वे कल्पितत्वं दुर्घटं न वेदिति वाच्यं। कल्पितत्वस्य २८
वाद्याससिद्धवाश धर्मिण एवासिद्धेः। ननु केयं सिद्धिः। उत्पत्तिर्ज्ञप्रिया नाद्याः अनादेस्तदभावस्येष्टवाश न द्वितीयः।
साक्षिसिद्धेन तदभावाश मैवं अज्ञानमसाम्नि सिद्धवेसाजिणोऽसां ब्रह्मप्रसंगाश संबंधविनावाप्रकाशकवाश न वपा रामा।

ज्ञानपूर्व

सिद्ध

२६

तो न्यथा ॥ कथमज्ञानसिद्धिरिति वदन् प्रष्टव्यः किमयं अज्ञानस्वरूपविषयकः प्रश्नः किं वा तत्स्वरूपस्योपपत्तौ
स्वरूपसाधकप्रमाणप्रश्न एतदा ॥ यं आद्ये अज्ञाते स्वरूपे प्रश्ना उपपत्तेः प्रश्नात् पूर्वमज्ञानस्वरूपसिद्धेरवश्यं प्रावाच्य
वा ज्ञानस्वरूपसिद्धमिति को न प्रश्नः न व सामान्यज्ञानाद्विशेषजिज्ञासापुक्ता उक्तदोषाज्ञानवादी यो पुक्ता अ
ज्ञानज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसर्वकचनियमेनाज्ञानस्वरूपसिद्धेः पूर्वमेव ह तत्राज्ञानवध्रमोपपत्तिरस्याज्ञानस्या
ज्ञेयो न्यायः ॥ यतः केन कुत्र भवति पृष्ठे परोक्तशब्दात् तस्मात् ज्ञानविषयकस्वेवोक्तरां तथा वध्रमस्य समान
विषयकाज्ञानोपपादनादज्ञानविषयकापराज्ञानाधीकारे न कस्यादुर्वारा ह तत्र हि एकाज्ञानासिद्धिस्तुतया ज्ञे
पञ्चज्ञानस्यानेकाज्ञानाधीकरणमदो न तस्यैवाच्चातगौरववेयर्थ्यादिदोषमपश्यतः ॥ अतः निर्वीहो व्याह
त एवा त्वेवं क्वचित्तत्वापि प्रश्नादोपपत्तिरस्ति वाच्यं अज्ञाततया सा जि सिद्धे ॥ ज्ञाननिवृत्त्यर्थ
प्रमाणप्रश्नस्य प्रमाणादर्शनेन स्वरूपतिस्काररूपस्य वादोपपत्तिस्तु मुक्ता वा ॥ अतः हि ममापि सा जि सिद्धे ॥

२६

रामा ॥

नेप्रमाणप्रश्नः समंततः एवं तर्हि अज्ञानसाजिगो संश्रंभोपि वाच्यः अथ यासाजिगो साधकवाच्यपत्रेः तथा
 ज्ञानतत्संबंधं पोरनादि चमपि अन्यथा श्रवसुक्तस्येदानीं संक्षारोपलंजः स्यात् न व सर्वमप्यज्ञानात्तरमेवेति वाच्यं
 अज्ञानपरंपरात एकस्यैवल्लुचात्ततद्येनयेन विनाचुपयत्र त सर्वसंबंधं अनादि चमनिर्वक्री पचेनावत्
 पत्रं विवित्रशक्तिमचमेकचं अन्यद्वा यश्चिं विदयेदितं बोपपादकवेन कल्पयतीत्यपि वाच्यं तथा वप्रमाणप्र
 श्नः नर्थक एव अज्ञानस्य साजिगो वसिद्धिश्च न व ज्ञानविषयाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रश्नो पुक्त इति वा
 च्यं तदज्ञावात् अज्ञानस्य प्रमाणेन ज्ञानमुमशक्य वाच्यतेन तस्य विरोधात् तदयं तमोदीय न्यायः । तथा हि अ
 ज्ञानज्ञातुमिच्छेत्योमानेनायत्र मूढधः । स बुद्धनं तमः पश्येद्दीपेनोत्रमतेजसा । तथा वा ज्ञानं कथमिति प्र
 ष्णेत वात्मानानमुपपादनीयमिति स्यात्तु न वसिद्धे कथं त्राचुपपत्तिरेव । कुतश्च हि मम मुक्तिः कर्तव्या यश्चेन्न
 र्थजा तप्रसववीजस्यात्माज्ञानस्य स्यात्तु न वसिद्धिश्च तत्तत्तमस्यादिवाका ज न्यापरो ज ब्रह्मात्मसा ज्ञातकारेणा

किं

२१

ज्ञानवाधादेवेतिष्टहाणमनुकोऽयं वाचः तत्र सर्वप्रत्ययसाम्यधिकरणप्रकार कचनिश्चयइत्यनेतन्नअन्य
थात्मात्मनेगीकारातअज्ञानस्यावाधापनेश्वसाविलासाज्ञाननिवृत्तिरित्यस्मदीयाः केवितरतदप्यापातरमं
णीघंप्रत्येकसमुदायाभ्यामव्याप्तेः किंवा केयं निवृत्तिः ध्वंसमात्रेवाज्ञानसाध्यः सएववा। पदार्थोत्तरमेववाआत्मस्य
रूपेणानाघाधुज्जराघाघातजन्यवृत्तादिध्वंसेतदव्यवहारान्नद्वितीयः उत्तरज्ञानसाध्यपूर्वज्ञानध्वंसेतथावा
पत्रेऽज्ञानमात्रध्वंसेतिव्याप्तेः नतृतीयः तदर्थंसाव्यापनान्नतदनिवृत्तावद्वैतज्ञतेः नववृत्त्यः। तस्यनिश्चिद्वै
नज्ञानवैयर्थ्योपत्तेः तस्माद्वाधस्यैवनिवृत्तुमशक्यत्वात्कथमज्ञानतत्कार्यवाधाइमोक्षशक्तिअत्रवृत्तः॥ मात्रा ३०
तस्मिन्नेवविधानेसमनंतरनिश्चितिः। अध्वस्यमानेनाश्रीतिवाधस्यव्यतेभुधेः॥ शुद्धेऽधिष्ठानेतिपरीतमध्यसाप्र
वर्तमानस्यनिवर्तमानस्यवापदाध्विज्ञानविषयकंवाधक तानंपरोक्षमपरोक्षंकोत्पन्नंतदनंतरमिदमिहकालत्र
पिनाश्रीतियोयंनिश्चयः सएववाधशतिसर्वज्ञनाउभयसिद्धेनवाप्यथात्मातिवारेप्यस्यार्थस्यार्थातपर्यवस। राम॥

नमस्तीति वाच्यं तत्राध्यक्ष्यमानस्यान्यत्र सत्त्वाभ्युपगमात् एवंचर्यात्मसाक्षात्कारे जातेऽज्ञाने तत्कार्येव सर्वं
यावत्किंचिन्नवाध्यसंततसर्वतत्कालत्रयेऽपि नास्तीति यो निश्चयः स्यान्ननुभवसिद्धः स एव तत्र तस्य बाधकश्च भुव
तोऽतएव प्रतिपन्नोपाधो निषेधप्रतियोगित्वमनिर्ववनीयत्वमिति संप्रदायविदोऽलक्षणा मपि संग्रहं न वी
तरकालीन निषेधप्रतियोगित्वेऽपि वर्तमानातीतकालयोः सत्त्वाच्च तत्रैकालिक निषेधप्रतियोगित्वमनि
र्ववनीयत्वमिति वाच्यं अनिर्ववनीयापरिज्ञानानुनहिकादावितकत्रमात्रेणानिर्ववनीयत्वं भवति। परा
जिमतसत्पस्यापि घटादेस्तथा चान्नानवाविघकत्वेन विशेषकारणस्य नामात्ररकरणापत्तेः न वद्वानवा
ध्यत्वेन विशेषतस्यापि मतोनाश्रित्यप्रमित्यनुपपत्तेः न वसंकलकार्यकारणबाधरूपस्य नास्तीति प्रत्ययस्य
वाधांतरं शृण्वमम्यथा हेतुद्वितिरिति वाच्यं तस्मात्तिरिक्तसर्वबाधरूपस्य तस्यैवात्र जीवेनैव तथा चान्न वन्न
तिरिक्तमस्ति नाश्वेति विकल्पावकाशः अनिर्ववनीयत्वेन पदद्वयान्न अरत्वात्पत्प्रख्यात्पसत्तत्त्वातिवादेऽनुभवा

अं वक्ष्ये

72

सिद्ध

32

३१
 सिद्ध प्रथमकृष्णानुप्रयत्नेरन्यथाख्यातिर्वादिनैव दर्शितत्वावेह्यत्पतेयं थगौरवमया दत्तात्मविचारस्तद्वत्तमाद्यावकप्र
 तयोत्रैअध्यस्तस्यैवत्रैकालिकासत्तन्निश्चयोवाधशतिसिद्धंतथावसुरेश्वरात्तत्रमस्यादिवाक्योच्छसम्पग्धीजन्ममा
 त्रतत्तद्विद्यासहकार्येणनासीदस्त्रिजविष्यति॥अथकथंविद्यायाअविद्याबाधकत्वंविरोधादितिचेत्कस्महि
 तयोविरोधःकिमेककालानवस्थितत्वंउत्तेकदेशानवस्थितत्वंआहोच्चित्त्वाध्यातकत्वंअथवाजावानावात्मक
 त्वंवाजायात्सर्वज्ञाविन्याःविद्ययासहविद्यायाएककालावस्थितत्वात्विद्योत्तरमविद्यानिवृत्तेःअन्यथाविद्यावेम
 र्थात्तद्वितीयाव्यधिकरणयोविद्याविद्ययोविरोधात्तावेनैकाधिकरणत्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वात्तृतीयेवधस्यत्वा
 तोवाक्यःयत्कर्तृत्वंवातकत्वंध्वोवातस्तरकर्तृत्वंवातकत्वमितिचेत्तत्तद्विध्याद्भिन्नःस्यतत्राप्रसार्थःकश्चिर
 उत्ततद्धर्मातदात्मेववाच्याद्येवधस्यध्वोनास्याद्विमवर्द्धिध्वोरिवपरस्परमसंवंधात्तद्वितीयेधर्मएवधर्मिणो
 दीर्घागुह्यमानयतिअन्यथानिराअयोधर्मएवतस्यात्र॥तृतीयेवविद्याविद्योपादिकैवेतिऊनोविरोधः॥

सिद्ध

३२

पातोनाश्रीतिवत्प्रारब्धस्याप्यविद्याकार्यतयातदज्ञावेष्टात्रमशक्तेः। तत्त्वज्ञविपटस्येवातवप्रारब्धकर्मफलभोगनिर्व
हकतयाकियकालप्रविद्याप्यनुवर्ततइतिवाच्यंविद्यायाःअविद्योपमर्दकवधनावहानिप्रसंगात्तन्वोत्तरकालएवतथा
मृतादौकल्पवधनावहयानकफामातनवप्रारणशक्तिप्रधानमज्ञाननिवृत्तमेवविज्ञेयशक्तिप्रधानंननुवर्ततेप्रारब्धनि
वृत्तिमात्रमेवविवर्तितंशक्तिशक्तिप्रतोरमेदात्तमेवेवाज्ञानंननिवर्ततेतवप्रारब्धनिवृत्त्यातविद्वक्तिःतस्यअ
प्रमाणत्वात्तन्वत्तदज्ञानमेवाप्रतिबद्धंतन्निवर्तकमितिवाच्यंप्रारब्धनाशदेहपातानंतरंज्ञानस्येवाज्ञावात्
पूर्वज्ञानस्यप्रारब्धेनप्रतिबद्धत्वात्तन्वाविद्यासंस्कारोलेशाविद्याशब्दानिवेयोनुवर्ततइतिवाच्यंतस्याप्यविद्या
कार्यत्वात्अविद्यामात्रमेवसंस्कारशब्दप्रयोगवैयर्थ्यीहाजीवन्मुक्तिप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिप्रामाण्याद्विदुषो
देहस्थितिःकल्पतइतिवेतनशास्त्रस्यजीवन्मुक्तिप्रतिपादनेप्रयोजनात्तावात्तमुपसूणोअवणादौप्रहस्तिः

३२

रामा

चतुर्थः विद्याविधयो रूतयोरपि नावरूपत्वात् अविद्यायाः प्राप्तावरूपत्वस्य निरस्यत्वात् अथ या एककालावच्छानं न स्यात् त
स्मात् विद्याविधयो विरोधस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् कथं विद्यायाः अविद्यावाचकत्वं विपरीतं वा किं न स्यादिति श्रव्यते उप
मर्दश्च नावृत्तमविद्यायाः विरोधितं तत्र कर्तव्यं न विद्यायाः प्रकाशतमसो रिवा यद्यपि विरोधांतरमिह निर्वक्तुमशक्यं तथाप्यपम
र्दोपमर्दकत्वावलक्षणो विरोधः शक्य एव निर्वक्तुं अविद्योपमर्दकत्वस्य विद्यास्य नावस्याद्विषयतिरेकस्य लोकप्रसिद्धत्वात् न
न विरोधितं विशेषे विद्योपमर्दकत्वमेव विद्यायाः किं न स्यादिति वाच्यं तथावसति विद्योपमर्दकत्वे न स्यात् उपमर्दिकाया अ
विद्यायाः पूर्वमेवावच्छिन्नत्वात् प्रतिनियतस्य नावस्यपर्यनुयोक्तुमशक्यत्वाच्च यथा प्रकाशतमसो न वतत्र वेपरीति शक्य
ते दृष्टविरोधात् न वतत्र कपजोक्तदेव प्रमक्तिः उपमर्दस्य कालत्रयेपि नास्तीति प्रसिद्धिपस्य बाधपरपर्यायस्य विद्योत्तरजाय
मानत्वात् न च विद्योपमर्दकत्वावच्छेदविद्यायाः स हि विदुषो विद्यो तस्य न तत्र मविद्यायाः सकार्यायाः समूलकायं कपि
तत्त्वा न देव विदेहके वल्पप्राप्तौ देहपातस्य कालिकं स्यात् तथा चोक्तं संप्रदायः स्यात् न वप्रारब्धकर्मसामर्थ्यादेह

योजनमिति वेत्तुं अकृतहिंश्रवणादि विधेरर्थवादस्तथा वलौकिके वैदिकप्रमाणविरोधान्नैककथं वि
डो देहमृत्तिकल्पतश्चिन्तनवस्तु केषु दृष्टान्तेन प्रारब्धमृत्तिकालाभितेति वाच्यं दृष्टान्तवैधर्म्यात् तत्र कर्माया
दानस्यैषो रनारत्तत्तनवजीवन्मुक्तौ सार्वलौकिकी प्रसिद्धिरप्याहतेति वाच्यं प्रमाणविरोधेण प्रसिद्धेरंधपरंपराच्चात्
नवाप्रामाणिकस्य शास्त्रकारैर्भुत्पादनं मनर्थकमिति वाच्यं शिष्यस्या विद्वत्तया ग्रावविश्वासपरिहारप्रयोजनत
यात्स्यार्थवत्वात् तस्माद्विधायाश्च विद्योपमर्दकवद्वात्तायात् विदुषः तद्यो मुक्तावुपदेष्टुरन्नावात् कुतो विद्योत्प
त्तिः नवावाप्यनिरपेक्षैव विद्येति सांप्रतं आवाप्यवात्प्रबुधो वेदनेषात्तर्केण सतिरापनेया प्राप्पवरात्रिवोधत आवा
प्यसंगतिवत्तेति अनयप्रोक्तेरातिरवनामिप्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्टेत्यादिश्रुतिसिद्धेः नैष रोषः कल्पितोऽप्युपदेष्टा
स्मात्प्रथाशास्त्रसमादिशेत् नवाविनिगमो दोषो विद्यावत्त्वेन निर्मयात् यद्यपि विदुषम्रदानीमेव मुक्तत्वात् पारमा
र्थिका कश्चिदुपदेष्टनामित्यापिकल्पितेन ग्रहाणा विद्योत्पत्तिसंभवात्तानुपपत्तिकावित् नवकल्पितस्य कथं सत्य

सिद्ध- तानजनकचमितिवाच्यं शास्त्रवदुपपत्तेः प्रतिविधनं नव्युडशिष्योर्मध्ये कतरः कल्पित इत्यविनिगमो दोष इति वा
वां अविदुषः कल्पकत्वात् पुरोश्च विदुषः कल्पनावीलाभावेन तच्चादुपपत्तेः तस्मात् शास्त्राचार्यप्रसादात् अदिततच्चमादिवा
क्यात्थमाजातकरेणामो जाविर्भावप्रतिबंधालानतत्कार्यतिरस्कारममनंतरं नित्यमुदबुद्धमुक्तश्च नावादीतीयानंदो मी
तिमन्यते ततः कृतहृत्पोभवति अतः पुष्ट्यर्थं आत्मानमा नंदं साक्षाद्विनिश्चित्येति विज्ञानमानंदं ब्रह्मकोट्येवान्यातकः प्राणा
तपदेष्टव्याकाश आनंदो नष्टात्सैष आनंदस्त्वमीमांसेत्पारम्पर्यश्चाप्युपपद्येयश्चासावादित्ये स एक इत्यंतं नृपुर्वव
उणिरित्यारम्भानंदो ब्रह्मेति व्यज्ञानादित्यंतं धोवैभूमात्सुखं नाले सुखमस्मीत्यादि श्रुतिश्रुतेः न वारेयत्तुः कामा ३३
यपत्तिः प्रियो भवति आत्मनः प्रकाशपत्तिः प्रियो भवतीत्यारम्भनवारे सर्वस्य कामाय स सर्वप्रियं भवतीत्यात्मनः प्रकाश
यसर्वप्रियं भवतीत्यंतं नव्युत्पादनादात्मन आनंदरूपस्य तच्चानंदश्चादयो धर्मो आत्मनि संति न वा आये किं सत्या ३३
असत्या वा नायः द्वैतापत्तेः नेतरः धर्मिणोऽनानंदश्चापत्तेः न हिरजतश्च यत्रोपपत्तेतद्वजतो नवानानंद

वमानंदमिन्नचंतवनामीतिवाच्यंतथाप्यानंदरूपवामिद्धेः नद्वितीय आनंदयोनाश्रयेत्यानंदव्यवहारादर्शना
तन्नवसर्वव्यवहारातीतोऽलौकिक एवायमानंदः लौकिकवैदिकपदार्थयोरेकवात्तद्व्याख्यालोकवेदाधिकरणविरो
धः नववाक्यार्थ एवायमानंदः तेनापि आनंदश्चाप्रतिपादनात् अखंड एव तात्पर्यं तन्नवसर्वथा लौकिकेषु एकस्या
पिकाप्रनासंभवति चर्यादेरपि लौकिकमुखसजातीयवात् अत्र केचित् अनानंदव्याहृतिभावमानंदं ननु प्रसिद्ध
५ आनंद एवात्मा धर्मधर्मिभावानुपगमात् नवव्याहृत्यापि हेतापत्तिः तस्या आश्रयानतिरेकात् एतेन ज्ञानादयो व्या
ख्याताः तन्न व्याहृतेरप्यर्थवत्सुपोद्वादापत्तेः व्यावर्तकधर्मस्यावशं वक्तव्यं चान्यथा व्याहृत्यमिद्धेः नवसर्वत्रणेणैव
व्याहृतिः आत्मनोऽव्याहृतश्चात्र अन्यथा ब्रह्मश्चापत्तेः अन्ये तु आनंदश्चादयो धर्मपत्रकल्पिता एव आनंदादिपदा
र्थालोकेऽपि प्रसिद्धाः तत्राप्यानंदश्चादीनां कल्पितवात् न वै तावता नंदस्य काचित् क्षतिरस्ति धर्मस्यानुपादेयवात् तदाश्रय
वक्तेरेवाभिलषणीयवात् तदप्यापातरमणीयमिव प्रतिभाति विशिष्टमेवानंदपदार्थवेद्यस्मिन्मात्रे तदनुपपत्तेः क

लिङ्

२४

स्थितानंदत्वात्प्रमत्तानंदवनिष्टनेशनहिपीयर्मायननद्यामाविकसद्वर्त्तवित्तपदार्थः संभवति अथवा सुखा
 देरप्रित्ततपदार्थतापवेता **अथवा** यनेऽप्यपि संशयोऽस्मात्मात्रा नंदत्वं तदप्ययमविशिष्टशक्यपक्षेऽप्यक्रिदी
 शक्तिगोचरपदितोके आनंदविशिष्टपदानां प्रदत्तलिदाप्यात्मेवानंदपदार्थसुख एकैव नानोपायव
 प्रविष्ट्यानुगतवाच्यत्रिज्जिनकनयाजातिप्रत्यक्षपक्षेऽप्यपक्षेऽप्युपविष्टवद्वद्विदित्क
 तदाणां भवेत् अथवा यत्किरेव सर्वत्रयदश क्रिगोचरे **अथवा** नत्यमतिवारदोषप्रसंगः विशिष्टशक्यपक्षेऽपि तुल्य
 यातविशेषणत्वेऽपि विशेष्यत्वेऽपि प्रतिविशेष्यं विशिष्टत्वेऽपि तस्मादशक्येनापिशक्यतावच्छेदकेनानुगतशक्य
 व्यवहारशक्यव्यावृत्तिव्यवहारयोजनयितुं शक्यं यात्रापिशक्ति कल्पने मानाता वात्कारणाच्च रूपवर्हिभूतकार ३४
 एतावच्छेदकवत्तस्मादानंदरूपत्वे आत्मनो नका विदुष्यपत्तिः आनंदरूपमात्मानं द्विद्वयतत्वं अक्षर्वादि रामा
 प्रमाणोक्तप्राप्ताहं तद्व्युत्पत्तिः यो ह मद्दयवस्तेवमद्दये दृढनिश्चयः प्राप्यवानंदमात्मानं सो ह मद्दयविग्रहः ना

स्रिजससदानंदमिति मेडुर्मतिः। छिता। कगतामानजा नामियदाहंतद्वपुः। छिता। मर्णनंदाद्वयेतवेमेवादिर्जगदा
 कृतिः। बोधे। बोधकृतेवासीदबोधः कगतोधुना। संसारोगसंयमोदुःखराशिरिवापरः। आत्मबोधसमुन्नेषादानंदाधि
 कथंछितः। योहमत्पेपिविषयेरागवानतिविह्वलः। आनंदात्मनिसंप्राप्तेसरागः कगतोधुना। यस्यमेजगतांकडुः
 कार्यैर्यहतात्मनः। आविर्भूतपरानंदआत्माप्राप्तश्रुतेर्वलात्। परामृष्टोसिलध्वोसिप्रोषितोसिविरंसदा। इदानींचा
 मर्हजामोतसजामिकदावनचांविनानिःस्वत्पोहंमांविनाचंकथंछितः। दिष्टोदानीमयालध्वोपोसिसोसिनमो
 कृते। देहाहंमाननिगडेवद्वेबोधाव्यतस्करैः। विरंतेदर्शनादेवबुदितंवधनंजणात्। विशुद्धोस्मिबिभुक्तोस्मिदृष्टो
 त्रपूर्णतमाकृतिः। असंस्पृश्यममात्मानमत्रर्वत्तोडकोटयः। तत्रमादिव्योजालमावृत्रमसक्तपुरा। इदानींततश्च
 वादेवशर्णा। नंदोव्यवस्थितः। ननुपरिशर्णा। नदक्षजावक्षेदात्माकथंसंसारावच्छायांनपरिस्फुरतिनवपरमप्रेमास्पदत
 यात्मनः। मूर्तिरेवातंदध्वरूपस्पृष्टवृत्तिवाव्यंतादगनिमानाजावात्नहिमोजावच्छायांघाटगानंदरूपवमात्मनः

सिद्ध

३५

श्रूयते एतत्स्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रासुपजीवन्तीत्यादिश्रुतेः। तादृगानन्दोऽन्तर्मात्रमात्रः कस्यविदप्यसिद्धिः।
आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेति श्रुतिं श्रुतिमिति मोक्ष एव तदभिव्यक्तिः अवगाह्य संसारावच्छायां प्रतिबंधस्य चाहममान
मप्यानन्दरूपं नानिमन्यत इति चेत् कस्य हि प्रतिबंधः अज्ञानं तत्कारणं वा। आद्ये जीवस्य प्रस्यवानां सतस्य सर्वज्ञ
स्य निरविद्यास्य तदभावात् तन्नायस्य परेणात्मेदात्तात्पोतोऽपि दृष्टेत्यादि अनेन जीवेनात्मना तच्च मसिद्धयमात्रात्
हेत्यादिश्रुतिभ्यां न च कल्पनाप्राप्ते एव जीवस्याप्यज्ञानं तच्च वस्तुतोऽपि तिवाक्यं परस्मिन्नपि प्रसंगात् तत्रैव विन्यास
निष्प्रज्ञानं तत्सर्वोत्पत्त्या प्रतिवन्नासेवेति वाक्येयादि संसारावच्छायां प्रतिवद्ध आनन्दो नास्त्येव कस्य प्राप्यात् प्रतिबंध
निरतिः स्यात्तद्विषयसंसारि प्राप्या संसारनिवृत्तिः संभवति न वा प्रतिवद्ध एतानन्दः संसारावच्छायां प्राप्यास्त्येव केवलमस्त
नमुद्रुतद्वैतान्नः प्रातिशब्दादिविषयविषयविषयस्य तद्दर्शनातितात्पर्यमात्रमस्यत दर्शनवेलायाः प्राप्यत्वं तत्र
वनासमुत्पापितविषयवदि शास्त्रे हृदयस्य परमप्रियतमं जगदीश्वर्येव प्रोक्तं प्रातिशब्दिह तच्छब्दमात्रमपि सिद्धि

३५

रमा

सिद्ध

३६

विरहेण तद्द्रष्टुं वाच्यपत्तेः न व सर्वज्ञस्याप्यन्या विद्या इष्ट्वेन विरोधः श्रुत्वा विद्या तं र इष्ट्वेन परमात्मनो भ्रान्तव प्रपञ्चा
 तनान्यो तोमि इष्टे निशाघ्रविरोधाच्च न व सर्वज्ञत्वं नाम सच्चरूपवैतन्यो न स्यात्तस्य सकलं न सकर्तृत्वा विद्या वचेपि न वि
 बुद्धा तस्मिन्निवाह्यो निरविद्यं निरजनमिति श्रुत्वा विद्याया अपि तत्र निषिद्धत्वा तं न व कर्तृत्वा विद्या निषेधस्तत्र काल्पिता
 या अर्थातिवाच्यं साधारण निषेधात् कर्तृत्वा विद्याः प्रसिद्धेऽप्यजीवस्य वा विद्योत्तरा विद्यानादि ता उपपत्तेः अन्यथा
 विद्या निरुत्पापि जीव जाको न निवर्त्तते तं न स्वीयः जीव परमात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव इष्टत्वेन इष्टत्वा उपपत्तेः न व जघाड
 गतमिह सामान्यस्यैव इष्टत्वं सिद्धिवाच्यं तथा व सत्यविद्याया अपि तत्रैव कर्तृत्वा जीवस्य निरविद्यस्या भ्रान्तस्य परमात्म
 वत्तन्निष्पन्नं सर्वज्ञत्वा धारयन्तिः अपाधि सिद्धं त्रकालीनत्वाच्च द्वितीयविभागस्या नवा विद्या नंगीकारे तद्विषयक प्रश्ना ३६
 ज्ञेया तु उपपत्त्या तस्यैव प्रष्टुं शक्नुवतीति विद्या इष्टत्वं मुक्तमिति सांप्रतं तस्यैव ममा विद्या इष्टुः स्वरूपस्यैव दानीत्याह तानि
 एवार्थवत्कृत्य तात्तरेन वयं संचात्मरूपमपि न जानामि अथ म ह मिदं दृष्ट्वा मीति तस्य तत्र प्रश्न एव कथं स्यादिति वाच्यं प्रश्न रामा

तुंहाणमलज्ञानस्य अग्रिवास्तु ये वेपका घनवधानवदनवधानमात्रं आत्मनि प्रतिबन्धो नवकृतः प्रतिबन्धोऽस्तीति वाच्यं।
तदर्थं न रूपस्य प्रतिबन्धस्याप्यनिश्चयात्। मर्त्यान्तु तथा हि को मोक्षे तद्रष्टा किं परमात्मा किं वा जीवः किं वा परः कश्चि
तूनाय। तस्य सर्वज्ञस्य भ्रमबीजज्ञानाभावेन द्वैतदर्शनाच्चाप्यत्रैतदस्य ज्ञानं भ्रमस्य भ्रान्तः सम्पन्नवत्तिस्तीति न्या
यादज्ञानमिथ्याज्ञानसम्पन्नज्ञानानां समानाधिकरणवनिश्चयेनाविधावत एव तत्संज्ञवात् तद्वत्तत्तद्विज्ञानस्या
विधातो द्वैतद्रष्टृत्वं न। तस्य परेणात्मेदस्योक्तवात् तदवात्तेदोपिविवप्रतिबिम्बवद्वा स्रष्टा सर्वज्ञवद्देतद्रष्टृवयोऽत्ययमिति
रिति वाच्यं वैषम्यारतत्र हि सर्वसिद्धेऽप्यधौ प्रतिबिम्बज्ञानानंतरं प्रतीयमानयोर्मर्मलिनचक्षुःस्रष्टृवयोर्ब्रह्मस्रष्टृवयोऽप्य
त्रिपुक्ता इह उद्धेतद्रष्टुपक्तापितस्येवोपाधितया तद्वत्प्रवेशेन विवप्रतिबिम्बज्ञानवत्कल्पनायां तत्तत्सर्वद्रष्टृव्यव
स्थापकालुपपत्तेः नवानादिसिद्धाज्ञानप्रतिबिम्बस्याप्यनादितया तत्तत्सर्वमिति पर्युत्थो ग। उच्यते तिरिति वाच्यं
अनादिसिद्धाज्ञानद्रष्टुरप्यनादिसिद्धस्येव वक्तव्यवात् तदवात्तं वक्तुं शक्यः नवसाक्षेव तथा तस्य सर्वज्ञस्य वा विधा

विषयाज्ञानेन स एव प्रश्नोपपत्तेः अन्यथा प्रष्टव्यार्थज्ञानात् न विकल्पेन प्रश्नाभावो नाप्यष्टकस्य विद्वयादिति न्यायेन
यं वक्तुं मशक्यं तया सर्वशक्तिमत्तायाः बुद्धिस्तत्त्वं न प्रश्नविषयापरिज्ञानेन कथं तद्विषयशब्दवत्ता न वत्सर्गमलाव
शब्दवत्ता नामेति प्रसिद्धेरिति वाच्यं न शब्दवत्सार्थकस्यापि शब्दस्य तत्त्वस्वरूपज्ञानादेव रवनोपपत्तेः सर्वत्रैव रूपज्ञान
स्यैव शब्दवत्ता हेतुत्वात् संसर्गज्ञानस्यैव शब्दवत्ता हेतुत्वेन प्रसिद्धायात् प्रमाणद्वयप्रामाण्यप्रयोजकतया न्य
था सिद्धेः नवदेहादीनां बुद्धिपर्यन्तानां महामित्यात्मप्रत्यया लंबनीभूतानां सितराः नात्मव्यावृत्ततया प्रतीयमानानां म
ध्येऽन्यतमप्रत्यक्षमुदायो वातव स्वरूपमिति वाच्यं तेषामप्यज्ञातकार्पीणां भ्रमो गोचरकृता तया मम प्रत्ययविषयाणां
च त्रयामरादीतरजोगसाद्यनवन्मदुपसर्जनतया प्रतीयमानानां प्रत्येकसमुदाययोः कार्यकारणविलज्जणादेयादु
पादेयस्य भावममप्रत्यया विषयपरमप्रियतमस्वातितिरिक्तसर्वावनासकसर्वदाऽप्यभिवाच्यात्मवस्तु स्वरूपचावपत्तेः न
वदेहादिबुद्धिपर्यन्तेऽप्योपतस्वरूपं त्रयापरिशोधितं तदेव स्वरूपमिति दृष्ट्वा एतेति वाच्यं तस्याप्यज्ञातत्वात् न वा ज्ञानेन

शब्दः

सिद्धा रिह्यज्जपतर्हि यद्यत्र पमात्रं प्रपश्येत् तन्मया ह्यमिति वाच्यं तस्यापि जीवे स्वरतद्भिन्नत्वादिरूपेण निर्णेतुं मशक्यत
 यासंदेहाकांतं चार्त्तवकिं नाम निर्णयेन वस्तुस्वरूपं निर्णीतमेवेति वाच्यं अशेषविशेषेणातत्र बुद्धुं प्रस्येत
 ३१ स्यात्तत्र तत्रानवसामान्यविशेषश्च न्ये विशेषबुद्धुश्चैवाप्यत्रेति वाच्यं तस्येव सामान्यविशेषश्च न्यस्य वक्तव्यं वा
 पते ॥ नवाज्ञानव्यतिरिक्ततया निश्चिते स्वरूपे संदेह एव नोपपद्यत इति वाच्यं अज्ञानस्याध्याप्य निवृत्तत्वाश्चित्तत्वाज्ञा
 ३२ नेविवेकदृष्ट्या तत्र विरुद्धरूपनिर्णयोपि तेनैवाज्ञानेन विषयीकृते संदेहोपपत्तेः नवाध्यक्षाज्ञानस्वरूपेष्ठिते तद
 धिधानस्यात्मनो विवेको शक्य एवाधिष्ठानभेदेनाध्यक्षस्य पृथक् स्वरूपान्नावात्ततोऽपि विवेकदृष्ट्या धिष्टेन
 स्वरूपमात्मतवे निश्चितं तदा तत्राध्यक्षमज्ञानं तत्कार्यं वा ततो भेदेन तत्र नास्तीत्यवधार्येव निश्चेत्तं न वा त
 नाज्ञानविद्वहात् संदेहाद्युपपत्त्या प्रश्नाद्युपपत्तिरेवेति वाच्यं एतावतापि दैतद्रूपव्यादनात् न हि दृश्यं कृ
 ३३ त्तस्य दैतद्रूपवस्तुपपद्यते मोक्षकाले पितृदर्शनप्रसंगात् ननु मोक्षस्य निमित्तत्वेन सर्वदा स चा तस्यैव हि कालो मोक्ष
 रमा ॥

कालएवविमुक्तश्चविमुक्तश्चतिशास्त्रात्अन्यथा मोक्षस्यकादाविक्रयेर्नित्यप्रसंगः तथावमोक्षकालेहेतुदर्शनप्रसंगे
नानिष्टमिदानीतदर्शनादितिचेत्तन्मावलोकिकाउत्पन्नविरोधात्तन्निर्दिष्टतदर्शनकालेकश्चिन्मोक्षप्रसंग इति चेत्तन्मा
वलोकाविमुक्तमर्थयुतिरपिप्रतियादयतिअन्यथाशिलाज्ञवनादिवाक्यानामपिस्मार्थप्राप्तामाप्यप्रसंगः ततो नमर्चः ततो
सकालः सर्वलोकाउत्पन्नविरोधादितिहेतुतर्हि योमर्चः पुनर्वितारस्यएवहेतुदृष्टारस्यैवनिश्चिताप्रथावस्थाधीननिश्च
येहेतुदृष्टारिकः प्रश्नः किमतर्दमतोभवति एतेषांयद्देतदर्शनंनदेवमस्मिद्विदामंदपरिपूर्णमस्मत्प्रमोक्षाविर्जीवप्रतिकं
कमितिष्टहाणअप्रतर्हितेषांप्रतिबंधः प्रमहेताइष्टुः कुतोमोक्षो नाविर्भवतीतिचेत्तत्तर्हित्वेकिंतेभ्योनिन्नः येनहेताइ
ष्टवंतवेतूकः प्रशयः नहितानात्मचेनानुभवामितेषांमुखडुःखादिनाममलेषांवावातअहोआश्चर्यंता ननेकविधा
रदेवतिष्ठन्मनुष्यादिजेदभिन्नान्पश्यन्हेतुंनपश्यामीतिवदतस्त्वववः कथंअद्वैतंम्यातुनहिमुमुक्षोः स्यासिन
मृचबुभुक्षोरिदमुचितंमदसत्याभिधानमिति ननुब्रूतोनिन्नएवाहंतथावममासत्याभिधानमापादयतस्त्वैवास्त्याभि

सिद्ध

३८

धाममार्थतत्तीतिवेत्तहि को भूद्वयात्मचेन दृष्ट किं सद्वितीपो अद्वितीयो वा यथा तर्ह्ययमप्यपरो दोषः यत्त्वं
विद्वांसंतवेवा वायं मा ब्रह्मरूपेण पर्यवसितं दैतवार्त्ता न निजं सद्वितीयं कल्पयामि एकमेवाद्वितीयं नेह नाम्नि
किं नेति शास्त्रविरोधश्च अस्तु तर्ह्यद्वितीयपञ्चगुक्तदोषविरहादिति वेत्तं हंत न हि कुतो मामद्वितीयमात्मचेन ज्ञातया
न सिद्धवना इदाहृतशास्त्रावेति वेत्तं एवं तदिष्टबुद्धो सिनातपरं प्रष्टव्यमस्मि न ह्यात्मनि विदितो तापरमविदिदं
स्त्वस्मि यत् प्रष्टव्यं स्यात् अस्मि नात्मेति वेत्तं आत्मनो वा रेदर्शनेन श्रुत्या मत्पाविज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुत्या आत्मदर्
शनेनेतरत्वं दृष्टं भवतीत्युक्तं वा तन्न विदमनुपपन्नपदात्मदर्शनेन तत्सर्वं दृष्टं भवतीति कुत इति चेन्न या हि किमि
तरत्वं सर्वमात्मनो निजमनिबं वानाया अथा दर्शनेनान्यस्य दृष्टुमशक्यत्वात् तदिदं दृष्टेयं तो दृष्टो भवतीति शक्यं
कुं अथा तपो रनेदायज्ञो न द्वितीयः आत्मानात्मनो विरोधात् परमार्थसत्तात्मानि न स्पनेति नेत्यादिना निषेद्धमश
क्यतया नाथा उपपत्तेश्च अस्या आत्मनोपि बाधिततया शून्यमेवावशिष्येत तस्मादात्मदर्शनेन सर्वं दृष्टं भवतीत्यु

३८

रामा

पपत्रं नैव दोषः आत्मसत्त्वे वद्वे तस्य सत्ता नान्याय तस्मिन् । आत्मनो तज्ज्ञात्सर्वं दृष्टे दृष्टं श्रुते श्रुतं । आत्मसत्तातिरि
क्ताया दैतसत्ताया अज्ञावादात्मनि दृष्टे सर्वं दैतं वदृष्टं भवति यथा रज्जुस्रुतपे दृष्टे तत्राध्यमानां स्रुतदंडादीनां
स्रुतपे दृष्टं भवति तद्वत् तत्रात्मनि दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीति नात्र पपत्रं अतएव विधिनिषेधशाम्भोऽपि नात्र पप
त्रिः । यथा इदं सर्वं यदप्यमात्मा स देवसौ म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ऐतदात्मनि दं सर्वं ब्रह्म वा इदमग्र आसी
त्तत्राहं सत्तुरजं तं सूर्यं श्रोतियत्र च स्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्तारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमित्यादिविधिशास्त्रं ।
तथा निषेधशाम्भोऽपि नेह नाना किं वन अथा तत्रादेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यतः परमस्मिन्नतोऽहं
दात्तं ननु द्वितीयमस्मिन्नेवेह किं वनाग्र आसीत्तना सदासीन्नो मदासीत्तत्त्वादि । भवति हिलोके रक्षां सगायन्वा
सि नंप्रत्युपदेश इदं सर्वं रज्जुरिति नेह स्रगादिरस्तीति । तथा पुनरप्युपदेशो मध्ये कतरा श्रेयानिति वेतय
द्यप्सु भयोरेकार्थं यमेव तथापि विधेरस्मिन् कश्चिदतिशयः । तत्र हि परिदृश्यमानानां यासत्ता साक्षात्मेवेषु क्ते

सिद्ध तदन्तर्वासेवात्मैवपरिहृय इति साक्षादेवाविर्भवति निषेधे चार्थो निषेधाधिष्ठानतया। कथं तर्ह्यस्य प्रवृत्तं
विधि नैव प्रवृत्तार्थस्यापर्यवसितत्वादिति वेत्तनं अधिकारि जेदेनो न योरुपयोगात् कश्चिद्विषयमारुह्येनात्यंतमु
३५ पहतवेताम्रजिह्वनिमेव प्रथमतः कामयते तं प्रत्यादौ निषेधवाक्यमेवोपयुक्तं विधिवाक्यं तु पश्चात्तथाप्युक्तं
रोप्यनिपाकं पमानं प्रतिपाद्ये सार्थ इति निषेध एवाहौ ननु विधिः अत्यंतमनुद्धिग्रः किमस्य जगतस्य च प्रमित्येव जि
ह्वासते तं प्रति इदं सर्वं यदयमात्मेत्येवोत्तरं न्याय्यं निषेधश्च पश्चात्तथाप्युक्तं मध्यस्पततूपतीकारज्ञाना निर्मलः
कृति किमिदं पुरोवर्तीति तं प्रति रज्जुरित्येवोत्तरं ननु निषेधः तस्मादवस्त्वा जेदेतो मयो उपयोगात् कस्यापि वै
यर्थ्यमतो विमिनिषेधाभ्यां परिपूर्णमिदं दानं हा प्रत्यगात्मेति सिद्धं ननु तथापि कोहो ह्येतद्वैतस्य प्रमाणमिति
श्चित्त इति चेत् यत्र ह्यसि कोहमिति चेत् तत्र ह्येव। एवं तर्हि विज्ञाणो विकारि व्यापत्रिरिति चेत् के स विकारगर्ह्ये तं
तद्विष्टिर्वा नायः ह्येतस्य ब्रह्मातिरिक्तस्य निषिद्ध्या न हि यत्रास्ति तत्कस्य वितपरिणामता यथा नरश्च गततो राम॥

३

२४
स्यावैलक्षाणं दृष्टिरेवेति चेत्तर्हि प्राप्ता प्राप्तविवेको दृष्टिरेव परिणामोऽप्युत दतिरिक्तदृष्ट्या भावात्तुमिति
वेत्तनं दृष्टेः फलरूपायाः आत्मस्वरूपात्तर्भावेन तत्परिणामत्वाच्च पक्षे न हि स्वयं स्वपरिणामकाश्चैकदे
शविकल्पेन परिणामपक्षानुपपत्तेश्च ननु विवर्तपक्षेऽप्यप्यं दोषः समान इति चेत्तानां विवर्तस्वरूपापरिज्ञानात्
न ह्यधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तं विवर्तनाम किं विद्वच्छ्रुतिः यदा श्रित्यकाश्चैकदेशविकल्पावतारस्यात्किं
वधिष्ठानमेव दोषवशाद्विलक्षणाकारेणान्न समानं विवर्तश्च व्यते स एव विलक्षणाकारकस्येति चेत्तदु
त्तोन कस्यापि अधिष्ठाने तस्य वा घातः अत्राप्रतीतेः ननु यंतरेणासत्त्वातिमुखादनमेवैतदिति चेत्तानां व्याप्ते
रप्यध्यस्तत्रात असत्त्वातिवादिना ववावीकोणतथा न भूयामात् सर्वशून्यवादितमुत्पूर्वनिरस्तत्राचकिं
मिदं व्यातेरध्यस्तत्रमिति चेत्तदुत्तुतो निष्कारिकायाः सप्रकारकत्वेन ज्ञानमेवेति दृष्टाणां तस्यैव प्रकारस्य च
रूपं न व्यमिति चेत्तदुत्तुतो निर्विकल्पकरव्याप्तिश्च दृष्टमेव तथैव तर्हि ज्ञेयतव्यमिति चेत्तानां वितमेतद्विज्ञानेन

सिद्धा

४०

आंतस्य तस्य आंतचादेव। किंतेनाधिकं प्रतीतमिति वेत्त। न किमपि कथमसौ भ्रात्र इति वेत्त। अन्य प्रतीते
त्यविषयं चानिमानादेव यथा लोके रज्जुप्रयोगेति सार्पमपि मत्पतेऽयं सार्प इति को सा वज्रिमान इति वेत्त परमार्थं छित
विषयस्य भ्रासमानस्याप्यसंबन्धिः। यदि वस्तुतो रज्जुप्रत्यय एव कथं तर्हि सार्पेति वेत्तमाधप्रत्ययपरिष्फु
रतीति वेत्त। आकारसाम्यात् दोषवशाच्चेति वदामः। अतएव बाधोत्तरं मन्यते रज्जुरे वमया प्रतिपत्तेति। तत्तर्हि किं
र्येन प्रतिपन्न एव कः संशयः। एवं तर्ह्युक्तं न विरोध इति केन न भ्राता उक्तं न विरोधोऽप्यविरोधात्। तस्य किं प्रतीतं किं
न प्रतीतमिति विवेकविरहात्। अत्रांतस्य तदनुजवाभावेनानुक्तं न विरोधात्। आवाशेन चैवं सति अधिष्ठानं तत्प्रती
तिश्चेति ह्यमेव दृष्टान्ते अतिरिक्तप्रतीतिरस्येत्यप्ये। रसवत्पुत्पादनात् दार्ष्टिकेन अधिष्ठानमात्मा तत्प्रतीति
श्च ह्यमस्यात्मैव स्वयं प्रकाशे प्रतीत्यत्रानभुपगमात् तत्तथावत्तदतिरिक्तस्य विवर्तस्य दर्शयितुमशक्यतया म
तं विवर्तवादेन ततोऽतिष्कृताः स सिद्धांतपरिष्ठाग इति वेत्त न तस्य चालक्षुत्पत्तिमात्रप्रयोजनतया उपनिषत्तात्पर्यं।

४०

रामा

विषयत्वात् अन्यथा विपरीतदृष्टौ बद्धेतापत्तेः मिथ्यैव सादृष्टिरिति चेत् किमिदं मिथ्या चेन्नैकालिकासंबन्धः
सत्वाविशेषेपिकदाचित्प्रतीयमानं चानाद्यः इष्टापत्तेः न द्वितीयः तत्प्रतीत्यैवाद्देतद् तेसादृक्छात्साक्षे
तत्प्रतीतिरिति चेत् न तस्यामद्भवात्संगोहवंपुत्रुमइति श्रुतेः साक्षिणः कादाचित्कवाचुपपत्तेः किंवात्म
नोद्देतदृष्टिः प्रमाणासिद्धाभ्रान्तिसिद्धावानाद्यः अद्देतागमविरोधात्तनितरः भ्रान्तिसिद्धपदार्थस्यासत्तनियमा
त् अन्यथाभ्रान्तिवाचुपपत्तेः तथावात्मनोद्देतदृष्टिः कदाचिदपि नास्मेव तथावश्रुतिः यद्देतन्नप्यपत्तिपश्ये
तदृष्ट्यन्तपश्यतीत्यादिआत्मनोऽविलुप्तदृष्टिश्च जावमपद्देतदृष्टिं वारयति वा लात्रप्रतिविवर्त्तः यन्नक्षणा
सकलं जगत् अविवर्त्तितमानन्दमाश्रिताः कृतिनः सदेति स्मृतिरपि आत्मनोद्देतदर्शनात्तावमनुमन्यते न चात्म
नोद्देतदर्शनात्तावेनित्यमुक्तस्यासंसारिणः शास्त्रसाध्यप्रयोजनशून्यतया शास्त्रानर्थक्यप्रसंग इति चेन्न नित्यमु
क्तस्यैवासंसारिणोऽत्यन्तासंसारनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेः अतस्तस्यतो नित्यनिवृत्ततया तत्र शास्त्र

सिद्ध

४१

व्यापारो नर्थक इति चेत् तत्रापि तुल्यवार्ता न हि यत्रिवर्त्तयति शास्त्रमिति क्व विदुः। अनिर्वचनीयं निवर्त्तयत्वा
अप्रतिवेत्तव्याप्यदर्शनस्य तुल्यवार्ता न ह्यनिर्वचनीयं निवर्त्तयत्वा तस्य संप्रतिपत्तौ क्लृप्तमस्ति। तस्माद्विमुक्त
श्च विमुक्तते निवृत्तं निवर्त्तयत्वा दिशा दत्तं तासं संसार निवर्त्तकत्वेनैव शास्त्रप्रामाण्यं। निपवोषप
रिपीडितं जगद्विभ्रमं च दत्ति वा कजाप्रतिवासादेव निवृत्तं धनं जयो हंति कौरवकुलं यथा पुनः शक्तिस्मृतिर
पि जगदात्मकस्य विभ्रमस्य निपवोषप्रभावस्यात्मनः स्वप्नं पर्यालोम्यतां सच मेवाह किं वज्रज्ञातिरिक्त्वा
अस्य सच मस्तीति ये मन्यंते तां प्रतिवृत्तं शास्त्रप्रामाण्यप्रसंगो दोषः। तस्य प्रमाणैकस्य भावना श्रये उक्तं ४१
ते सदा द्वैतमेवास्मिन् द्वैतवार्ता न निहासात् प्रतिकथ्यं दोषः स्यात् तैः शास्त्रस्य वा तत्प्रामाण्यस्य वा ब्रह्माति
रिक्त्वा न भुपगमात् अन्यथा ताभ्यामेवा द्वैतज्ञतिः स्यात् न वेदप्रामाण्यात् न भुपगमोपाधेः प्रसंगः। तदप्रा
माण्यस्याप्यन भुपगमात् न वेदप्रामाण्यात् न भुपगमोपाधेः तस्या प्रामाणिक्यप्रसंगो दोषः। द्वैतदर्शिनं प्रति ज

माणाधीनसिद्धिकेतस्यदोषत्वात्। ननु द्वैतादर्शिविकिमात्मनो धर्मः स्यात्तद्वैतापेक्षेनेतरः द्वैतज्ञातस्य
सर्वस्य सत्सिद्धिप्रसंगादिति चेन्न श्रुतिदृष्टात्मस्वरूपाचुरोधेन द्वैतं ज्ञातस्य सर्वस्य उच्छेद्यत्वात् न हि बुद्धस्य सत्सिद्धिः
संभवति तस्य निरस्य समस्य सामर्थ्यस्य दृष्टं परतो वा मेदु मशक्यं चात्र। न चात्मनि वस्य ज्ञातं तददर्शनस्य वबुद्ध्यं
लौकिकानामभिमतं परीक्षकाणां वा नाद्यात्तेषामवाधितवबुद्धेश्च त्राव्याहृतत्वात् उच्छेद्यस्य हरनिरस्य चार्त्तनेतर
परिहृत्वाणां सर्वेषामैकमपात्रात् सत्सर्वस्य न्यवादिना निश्चेषामाणा प्रमेयापलापिताः प्राप्ताणिकेनाशेषस्य बुद्ध
वशीकारात्। तद्विबुद्धस्य नित्यानित्यविज्ञानेन सार्वदिककादाचितुकसचस्याक्षरपणकणधुगादिनिःस्वीकारात्।
द्विबुद्धस्य सर्वदा सर्वस्य संख्यादि निरूप्यमात्। तस्मात् परीक्षकाणां अपि सर्वेषां परस्परं विप्रतिपत्तेरात्मा
तिरिक्तस्य सर्वस्य बुद्ध्यस्य प्रतिपत्तमेव तथा। लौकिकपरीक्षकविबुद्धजगतमुच्छेद्यं कथं गीकारयथप्रधारे हति
नवपरीक्षकाणां तमापि प्रत्येकं परस्परं विबुद्धतया लौकिकपरीक्षकविबुद्धमेवेति वाच्यं तावताप्येकैकद्वीकारस्य तत्र तत्र

सिद्ध

४१

आह उवाच उच्यते तदा वात न वा वापि ममांगीकारोऽस्मेवेति वाच्यं तदा प्रमाणिकवाच उच्यते आह कप्रामाणात्
वातं न वपरीक्षकाणां अपि परस्परं रवि बुद्धानां मध्ये कस्मिन्तं समीचीनं कस्मिन् वा समीचीनमिति विनिगमकत्वात् वादे
कमपि न प्राप्तमिति वाच्यं नित्यनिर्दुष्टवेदमूलकत्वात् वाचा कस्यां विशेषात् आप्यस्य हिमतं वेदमूलं तद्वाच्यं सत
तत्रास्मिन् स्याज्ज्यं यथा पाषाणं ततो हंत तत्तत्ततोऽपि गच्छात् शुभे व विश्वासश्चेत् शुति सिद्धमेवमतमदुष्टं ग्राह्यं तद्वि
रनुत्पाज्यमेवाप्रामाणिकत्वात् शुति विबुद्धत्वाच्च शुति क्लृप्तदेवसौम्येदमग्र आसीदेकमेवा द्वितीयं नेह नास्ति
किं वनस एष नेति नेति अथ तस्यायमादेशोऽस्मात् अत्र बुद्धेः व्यवहार्यः प्रयं बोधशमा शिवो ह्येतत्तत्तत्प्रकारिका सजाती
यविजातीयस्यैव तत्तत्प्रतिज्ञासंश्रयमात्मानं बोधयंतीत्यात्मातिरिक्तस्य सर्वस्य बुद्धेः मज्जिमतं तदतिरिक्तस्य कथं
विदपि सत्त्वं दैतव्यात्वात् प्रसंगात् तस्माज्जातं क्लृप्तं चं शुभं तुमतं मेदात्तुर्लोकगोडैः उच्छाः निर्व्वर्णीया ववा मवी वेत्स्ये
त्रिधा ज्ञेया माया त्रिनिर्दीधेः श्रोतव्यौ चिकित्सा लौकिकेः वसिष्ठोऽपि ममेवार्थमाश्चर्य्यं वदाह अहो नु विचित्रं तूसात्

य ३

४३

२०

रामा

ब्रह्मतद्भिस्मृतैः शृणोः॥ यदसंयमविद्यासंयततपुरःपरिवलाति॥ तथा॥ अहोबुवित्रं पद्मोच्चैर्वद्वास्त्रं उन्निरदयः॥ अवि
द्यमानायाविद्यातयाविश्वं विलीकृतं॥ तस्माद्देततदर्शनयोः शुद्धं वा तस्मात्॥ शुद्धबुद्धमुक्तं चनावपि शर्णा नरात्मने
दृष्टद्वयमुपपन्नतरं॥ तथावश्रुतिः ननिरोधो न्योमन्निर्नवद्वोतवसाधकः॥ नमुमुमुर्नवैषुक्तस्त्येषापरमार्थता॥
तदेवनिष्कलं ब्रह्मनिर्विकल्पं निरंजनां तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्मसंपद्यतेऽधुवं॥ निर्विकल्पमनंतं बहेतुदृष्टांतवक्ति
तौ अप्रमेयमनादिवयमूलाया मुमते बुधः॥ इत्येवमादिकात्मनोद्देततदर्शनशून्यं चमेवाह॥ तस्मात् सत्यं ज्ञानमन
तं वपूर्णं नदविग्रहं॥ मां ववांश्चिमात्मानं विनिश्चित्य विमुक्तते॥ नवैतादृशात्मज्ञानं ब्रजायतएवेति सांप्रतं साधनवत्तुष्ट
यसंपवस्यविविदिषोर्मेनननिदिध्यसनास्यामुपकृतश्रवणाबुध्वा नसमनंतरमेवतडुत्पत्तिदर्शनात् अन्यथा तादृशात्म
प्रतिपादिकागमाप्राप्ता एव प्रसंगात्॥ नवज्ञातमपि ज्ञानं साधनांतरापेक्षया फलदानाय विलंबतयति वाक्यं तद्देततपश्यत
विदो मदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवति तरति शोकमात्मविद्विष्यादिश्रुतौ आत्मज्ञानततफलयोः क्षमान्ता लचन्दिता

विद्धा

४३

तस्मिन्नेसाधनात्तरकालविलंबयोरभावप्रतिपत्तेः। तमेव विदिद्वान्तिमृत्पुमेतिनाम्यः पंथा विद्यते यनायेति साध
 नांतरप्रतिषेधवशात् तस्मात्तस्मिन्नेसाधनं यत्ततः संपादनीयं तदसावेयतो महती विनष्टिः।
 श्रूयते ह न वेद वेदीर्महती विनष्टिस्तत्र। उत्पन्नेव ब्रह्मात्मविज्ञाने विदुषः फले न सह विद्योद्धारः स्मर्यते। विद्याविग्रहमग्र
 हेण पिहितं प्रत्यं वमुच्चैः प्रराशुक्लघ्नोत्तमप्रभं मुनिधिया मुंतादिषी कामिषी। कोशात्कारणकार्यरूपविकृतात्तपसा
 मिनिः संशयं कासी दक्षिणविष्पतिस्तत्रुगतः संसारदुःखोदधिः॥ पश्यामि विन्नमि वसर्वमिदं द्वितीयं तिष्ठामि निश्कल
 चिदेकवपुष्पनत्रो॥ आत्मानमद्यमनेतस्यैवेकत्वं पश्यामि दधरशनामिव वप्रपंचं। अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थ
 विल्युत्वं शरीरमादिनीर्चनीवदीजो। एवं ब्रजवनमिव प्रतिभासने वनिः श्रेयसाग्निगमने वसमप्रसिद्धं। आश्चर्यमद्य
 ममभाति कथं द्वितीयं नित्येनिरस्य निखिलाशिववितप्रकाशे। आसीदुरेति किमिमाः श्रुतयो न सर्वे येन द्वितीयम
 भवति मिश्रसूतं। एवं शास्त्राचार्यप्रसादादपरोही कृतव्रह्मात्मतत्त्वस्य अनुभक्त्यग्नितयोपि स्मर्यते। तोषीयं वि

४३

रामा

द्याजायतएवतथाहिचत्पादपंकजसमाश्रयाणंविनामेसत्रापसत्रिवपरःप्रउषःपुरासीतावत्पादपस्य
गलाश्रयाणादिदानीमासीन्नवास्मिन् नविष्मन्तिनेदुद्धिः।यस्माद्रूपापरवशेममदुश्चिकिसंसारो
गमपनेउमसिप्रवृत्ता।तत्पादपंकजरजःशिरसादधानस्वाभाशरीरपतनादहमपुपासो नउविष्येअविद्ये
पमर्देपिकथंसंसारस्येदलोकपरलोकसंवारलज्जास्पनानाविधयोनिप्राप्तिपरिहारात्पामनेकविधडाः।व
संकुलस्यनिवृत्तिस्मात्तद्वेतोःकाप्रकर्मोदेष्टदवस्तुवात्।नवाविद्यानिवृत्त्यातदुपादेयस्यापिसर्वस्यनिवृ
त्तिरावश्यकीतिवाच्यं।वैशेषिकाणांउपादानेनिवृत्तौपिज्ञाणंकार्यवस्तुनवदनिवृत्तिर्शकायाडुरयद्भवत्
तानवज्ञाणांतरेनक्षत्पेवेतिनदोषः।तत्तज्ज्ञाणवत्तदुत्तरज्ञाणेऽप्यनुपपत्त्यभावस्यानुमात्रंशक्यवत्तस्मादज्ञानेति
वृत्तेपिसंसारो ननिवर्तिष्यतेप्रमाणान्तावादिति व्यर्थः।प्रयासः।मेवं।कर्ममूलमनर्थानांतद्वहानेनवाध्यते।
हीयतेवास्म्यकर्मणि।तथावश्रुतिशाशनाज्ञानेजातेपिकर्ममूलकः।संसारोऽनुवर्तिष्यतश्चित्यदुक्तं।त्राअ

सिद्धा

४४

विद्यावत्कर्मणोपिज्ञानेनवाधितयात्। अविद्यावत्कार्येणापि विद्याया विरोधित्वा विशेषात्। न हि सं
वत्तिरजुमांजाकारेण तदविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यसर्पघञ्जवर्तत इति। न च यतोऽज्ञानस्यैव ज्ञानं निवर्तकमि
त्यवधारणं शास्त्रकाराणां प्रेवस्य प्रमंजसमिति वाच्यं। अज्ञानकार्यस्याप्यज्ञानाभितरेकात्। तदभावे तत्सचाश्रु
पलंजात्। न वा प्रमाणान्तात्। विद्यते हृदयग्राथः। विद्यते सर्वसंशयाः। जीयंते वास्यकस्मात्। पितस्मिन् रदृष्टे
परावरेति श्रुतेः। न वेतद्वाक्यं। अतः कर्मनिवृत्तिपरमेवेति वाच्यं। कर्मशब्दस्य श्रुताश्रयसाधारणत्वात्। विद्याया
मर्थस्य बोधयत्रकृत्या। वदन्ते कवाविज्ञानं शास्त्रे देशिकसर्वकं। बुद्धिपूर्वकृतं धार्यं कृतं दहति वक्रिबद्धि
त्यत्र बुद्धिपूर्वकृतपायस्यापि ब्रह्मज्ञानेन दाहस्मरणात्। यथेष्टं। सिद्धमिदं। यिर्तस्मसात् कुततेर्जुनाज्ञानाग्निः ४४
सर्वकर्मणि तस्मसात् कुतते तथा इत्यत्र सर्वशब्देनाशेषं प्रणपापेष्टहीचा तस्य सर्वस्य तापिनादाह रूपभगवता
सुखया च किं वयस्य दर्शनमात्रादप्येषामपि पापजघो जायते का कथा तस्य ब्रह्मीभूता मधुपायजये। तदाह जगवा रामा।

सिद्धा

४५

त्वशिष्टः। यस्यानुभवपर्यंतं तत्र बुद्धिः प्रवर्तते। तदाष्टिगो वराः सर्वमुद्यं ते सर्वपातकैः। तथा कुलपावित्र्यहेतुवम
 मित्रहविदाः स्मर्यते। कुलपवित्रं जननीकृतार्थी विश्वं भूराष्ट्रं एव वतीवतेन। अपारसंवित्सुखसागरे। स्मिन्नीनं
 रे ब्रह्मणियस्यवेतः। तस्माद्यथोक्तब्रह्मात्मैकं च विज्ञानेन कृतकृत्यो भवतीति तावद्विदितव्यमिति॥ गुणिने
 णिनापततास्त्वबुद्धिः शुद्धये। विताप्रकाशयति नासिद्धांतमुक्तावली। अद्वैतानंदसंदेहसत्पत्ता नादिलक्षणाना
 रायणासमासका अर्यसापत्ता वेता। शृणु प्रकाशरवितामद्वैततिमिरायहं। वादीभक्तं न निर्देहं दृष्ट्वा धरीम्
 तां वेदांतसारसर्वस्वमहोयमधुना। नैः। अशेषेण प्रयोक्तुं तत्पुरुषोत्तमयवत्॥॥ ज्ञातं तेन समस्ततीर्थसलिलेष्वपि
 पिदत्तावनिर्यज्ञानावकृतं सत्प्रमखिलादेवास्वसंज्ञि संसारावमसुहृताश्च पितरश्चैलोक्योप्यसौ यस्या
 ब्रह्मविवारात्। तामपि स्यैर्यमनः॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकनार्यश्रीज्ञानानंदसंन्यासपादशिष्यश्रीप्रकाशानं
 दविरचितासिद्धांतमुक्तावलीसमाप्ता॥ ॥ अममका॥ ॥ सत्का॥ ॥ १६५॥ समयेकार्तिकाशुदि० संशले॥ ॥

पुण्यातूर

१६५५ ता॥ ३

४५

रामा

४५

१११३

ग्रंथसंख्या ११८

१६२